

**Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy
Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty**

Begenç Atanyýazow

**TÜRKMEN
DILINIŇ AWÇYLYK
LEKSIKASY**

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

Atanyýazow B.

A 87 Türkmen diliniň awçylyk leksikasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

Bu kitapda türkmen diliniň awçylyk leksikasyna degişli sözler leksika-tematik toparlara bölünýär, olara etnolingwistik häsiýetnama berilýär we şol sözleriň halk döredijiliginde şöhlelenişini beýan edilýär. Adalgalaryň we aňlatmalaryň leksika-semantik aýratynlyklary açylyp görkezilýär, söz ýasalyşyň esasy leksika-grammatik görnüşleri öwrenilýär, awçylyk leksikasynyň atlandyrylyş ýörelgelerine seredilýär. Bu leksika bilen baglanyşykly sözlerde gadymy türki we türki ara sözler getirilýär, awçylyk leksikasy bilen beýleki dillerde gabat gelýän umumylyklar öwrenilýär.

Monografiýa dilçi alymlar, mugallymlar we talyplar, awçylyk bilen meşgullanýan we gyzyklanýan adamlar hem-de giň okyjylar köpçüligi üçin niýetlenilýär.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ylym ulgamynyň ileri tutulýan wezipeleriniň çözülmegine döwlet derejesinde aýratyn üns berilýändigini, bu ugurda döwletimiziň we halkymyzyň bähbitleri nazarda tutulyp, ylmy ösdürmegiň esasy ugurlarynyň kesgitlenendigini belledi [3, 303 s.]. Ýurdumyzda ylmyň in möhüm ugurlarynyň biri-de türkmen dil bilimi hasaplanýar.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe diýarymyzyň ylym ulgamynda amala aşyrylýan düýpli özgertmeler türkmen dilçilerini dilşynaslyk ylmynyň möhüm şahasy bolan hünärmentçilik leksikasynyň döwrebap ösüşine aýratyn üns bermäge borçlandyrýar. Sebäbi bu leksika diliň taryhyny we şiwesynaslygyny yzarlamaýan gymmatly maglumatlary saklaýar [86]. Hünärmentçilik leksikasynda milletimiziň ykdysady durmuşynyň aýratynlyklaryny, milli özboluşlylygyny, medeniýetini we taryhy şertleriniň emele gelşini hem görmek bolýar.

Kesp-kär leksikasy ol ýa beýleki hünäri atlandyrmak üçin ulanylýan milli diliň leksikasynyň bir bölegidir. Bu leksika ýörite öwrenilende, milletiň taryhynyň maddy we ruhy medeniýeti bilen baglylykda diliniň, onuň leksik ulgamynyň ösüş gatnaşygyny aýdyň görmek bolýar. Ol diňe türkmen diliniň ösüş taryhyny öwrenmek üçin däl-de, eýsem onuň häzirki zaman ýagdaýyny öwrenmek we geljegini maglumatlaşdyrmak üçin hem örän wajypdyr.

Türkmen leksikologiýa ylmy öz ösüşinde diliň hünär leksikasyny öwrenmekde ýeterlik tejribe toplady, ýagny bu ugurdan birnäçe iş edildi. M. Penjiýewiň [40], S. Myradowanyň [84], A. Gurbanberdiýewiň [68], P. Aşyrowyň [12], Ç. Garajaýewiň [24], B. Hojageldiýewiň [123], M. Saryhanowyň [42; 43], G. Kyýasowanyň [35] we beýlekileriň derňewleri türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasynyň dürli ugurlaryny öwrenmäge bagyşlanan işlerdir. Gazanylan netijeleriň uludygyna garamazdan, dilimiziň bu leksikasynyň käbir pudaklaryna degişli adalgalarynyň ýygnaľmagynyň we olaryň dilşynaslyk nukdaýnazaryndan derňelmeginiň zerurlygy bar. Düýpli we hemmetaraplaýyn öwrenilmeli ugurlaryň biri bolsa awçylyk leksikasydyr.

Hormatly Prezidentimiz «Aw – bu, ilkinji nobatda, Türkmenistanyň gözel tebigaty bilen tanyşmaga mümkinçilikdir» diýip ýerlikli belleýär [2, 20 s.]. Häzirki zaman düşünjesi boýunça aw awlamak diýmek awçylyk hojalygynda kabul edilen düzgünnama laýyklykda awçylygyň bellenen kada-kanunlaryny berjaý etmek bilen, aw awlanylýan ýerlerde ýabany haýwanlary we guşlary dürli ýollar bilen tutup ýa-da atyp awlamak diýmekdir [31, 3 s.]. Awçylyk kesbi türkmen halkynyň durmuşynda gadymy döwürden bäri uly orun tutýar. Irki döwürde ýaşayýş üçin esasy eklenç çeşmesi bolan bu hojalyk, alymlaryň bellemegine görä, irki paleolit döwründe (gadymy daş asyrynda), ýagny, takmynan, sekiz ýüz müň ýyl mundan ozal ýüze çykypdyr [32, 63 s.]. Gowaklaryň diwarlarynda, gadymy şäherleriň ýykylman galan ýerlerinde aw awlanyşynyň köpsanly görnüşleri şekillenendirilen suratlar, şeýle-de, taryhy we etnografiýa maglumatlary, arheologiýa tapyndylary awçylygyň adamyň iň gadymy käri bolandygyny subut edýär.

Ekerançylyk, maldarçylyk, guşçulyk, balykçylyk, senetçilik ýaly hünärler bilen bir hatarda halk hojalygynyň uly bölegini emele getirýän bu kesp bilen bagly awçylyk leksikasy hem kemala gelipdir. Türkmen diliniň awçylyk leksikasy bu ugurda ulanylýan ähli ýaraglaryň, ýagny sowuk ýaraglaryň, atylýan we ot açýan ýaraglaryň hem-de olaryň bölekleriniň atlaryny, ok-därileri, gapan, duzak atlaryny aňladýan sözleri, aw pursatlarynda ulanylýan aňlatmalary, aw etmekde peýdalanylýan tazylaryň we elguşlaryň görnüşleriniň atlaryny, olar bilen aw ediliş pursatlarynda ulanylýan aňlatmalary we ş.m. düşüňjeleri aňladýan sözlerdir. Ata-babalarymyzyň gadymdan gelýän hojalygynyň özboluşly ugry bilen baglanyşykly bolan bu leksika häzirki zaman türkmen dil biliminde ýörite öwrenilmeli leksik gatlaklaryň hataryna girýär.

Awçylyga degişli leksika türkmen halkynyň meşgullanan we häzir hem dowam edýän kesp-kärleri bilen baglanyşykly bolup, şol käriň döremegi bilen ýüze çykan, asyrlarboýy ulanylyp gelýän we dilde berk ornaşyp giden söz we adalgalarydyr.

Dilimiziň awçylyk leksikasynyň ösmegi üçin dürli ýagdaýlar sebäp bolupdyr. Halk döredijiliginde, nusgawy edebiýatda, halyçylyk işlerinde we beýleki ugurlarda bu hojalyk öz şöhlelenmesini tapýar. Awçylyk bilen bagly «Awça odun sataşar, odunça – aw», «Awa saljak guşuňa albaý bilen baş öwret», «Pygamber awy ýedi towşan» ýaly pähimlerde, «Awçynyň tazysy ýaly», «Elinden guşy uçan ýaly» görnüşli aňlatmalarda, «Aw ganly bolsun!», «Elguş bagy berk bolsun!», «Pygamber awy bolsun!» ýaly alkyş-dileglerde, «Çygra gurup gapany, //Egnindedir tüpeňi, //Itin alyp ýanyňa, //Aýlanýar çöl, ekini» (awçy), «Dag gerşinde tutar mekan, //Gökden garar ýere bakan. //Awun daşdan görüp geler, //Penje bilen urup alar. //Ugrun tapyp ekdi etseň, //Ol elguşam bolup

biler» (laçyn), «Ýaltanman ýatar, duýdansyz tutar» (gapan) ýaly matallarda, «Atdym-batdym, //Ýerde ýatdym. //Ýerden turup, myltyk atdym» ýaly sanawaçlarda, «Awçy bukup ýatanda, //Ýaşylbaşlar atanda, //Uran guşy gagyldar, //Mergen baryp tutanda» ýaly hüwdülerde aw adalgalarynyň ýüzlerçesi gabat gelýär.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň dilinde hem awçylyga degişli sözler az däl: «Bürgüt deý alardy laçyn beslese, //Şir alardy bazy Döwletalynyň» (Magtymguly. Döwletalynyň) [36, 131 s.], «Çöle çykça mergen, uly heň bolar, //Awy oňmasa, awçy haly teň bolar, //Yrsaraşyp, bir-birine jeň bolar, //Muşakgat hallaryň bardyr, sen çölün!» (Seýdi. Sen çölün) [44, 117 s.], «Garçgaý, laçyn gola alsaň, //Ütelgini awa salsaň, //Aýdar Baýram, tilin bilseň, //Şaglap iner bürgütleri» (Baýram şahyr. Şaglap iner bürgütleri) [18, 50 s.]. *Baz, kowus, saýýat, şabaz, şikär, şikärgäh, tarlaň, tir, tugun* ýaly adalgalar «Gorkut ata» [27], «Görogly» [66] ýaly şadessanlarda we köpsanly dessanlarda gabat gelýär.

Türkmen halyalarynyň «tazy guýrugy», «guşuň aýak yzy» ýaly nagyşlarynyň awçylyk bilen baglanyşykly dörändigi düşnükli. Şonuň ýaly-da, türkmen onomastikasynda awçylyga degişli *Awçy, Awçypir, Awjeňňel, Awlak, Awlaklar, Awly, Laçyn-gaýa, Mergenbasan, Mergenli, Saýat* ýaly ýer-ýurt atlarynyň [16], *awçy, awlamyş, garsakçy, guş, guşçy, keýikçi, mergen, mergenli, mürişgär, ýaýçy* ýaly tire-taýpa atlarynyň [52], *Akşuňkar, Balaman, Bürgüt, Garçygaý, Guşbegi, Guşly, Laçyn, Laçynbek, Şabaz, Tarlaň* ýaly adam atlarynyň [14] duş gelmegi gyzyklydyr. Şeýle ýagdaýlar türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň ösmegine sebäp bolupdyr.

Hünärmentçiligiň awçylyga degişli adalgalary türki dilleriň käbirinde ýörite öwrenildi. A. Biýaliýew «Киргизские

народные термины промысловой охоты» [58] diýen işinde gyrgyz dilinde ulanylýan aw adalgalaryny jemläp, olaryň leksik we semantik özgermelerini, şeýle-de, edebi dilde ulanylýan sözleriň binýadynda aw adalgalarynyň döreýiş kanunalaýyklyklaryny öwrenipdir. Dilçi derňeýän leksikasyna degişli sözleriň emele geliş çeşmelerini we ýollaryny anyklamaga çalşypdyr. Käbir sözleriň etimologiýasyny takyklamak maksady bilen gadymy türki ýazuw ýadygärlikleriniň materiallaryny, türküşynaslaryň işlerini, şeýle-de, beýleki türki dilleriň sözlüklerini peýdalanypdyr. A. Biýaliýewiň kandidatlyk dissertasiýasy bolan bu işiň ýazylmagyna awtoryň özüniň düzen «Киргизско-русский словарь терминов промысловой охоты» [59] diýen sözlügi esas bolupdyr. 1967-nji ýylda çap edilen bu sözlüğe alymyň on ýylyň dowamynda Gyrgyzystanyň dürli ýerlerinden ýyganan münden gowrak aw adalgasy we aňlatmasy girizilipdir.

W. Borgoýakow «Лексика охоты и рыболовства в диалектах хакасского языка» [62] diýen işinde hakas dilinde hem-de onuň şiwelerinde aw haýwanlaryna we guşlaryna, aw gurallaryna, onuň bölekleriniň atlaryna, şeýle-de, awçylykda ulanylýan dürli usullara degişli sözleri ýygnaýdyr. Toplanan birlikleri morfologik, leksika-semantik we etimologik taýdan derňäpdir, leksemalary areallaýyn toparlara bölüpdir. Awtor önünde goýan maksadyna we wezipelerine, şeýle-de, öwrenýän temasynyň aýratynlyklaryna görä kandidatlyk işinde deňeşdirme-taryhy, beýan etme, deňeşdirme we etimologiýa ýaly dilşynaslyk nukdaýnazaryndan seljermegiň dürli usullaryny ulanypdyr.

B. Hinaýatyň we K. Isabekowyň «Саят. Казахская традиционная охота» [122] atly kitaby hem bellärliklidir. Gazak elguşulygyna bagyşlanan bu işde awçylyga degişli sözler ýörite derňelmese-de, elguş we tazy bilen baglanyşykly birnäçe adalga

getirilýär hem-de olaryň etimologiýasy anyklanmaga synanyşyk edilýär.

W. Rassadin bolsa «Охотничье-рыболовческая лексика в шорском языке» [101] diýen makalasynda şor diliniň awçylyk leksikasyna degişli sözleri leksika-semantik we funksional-stilistik nukdaýnazaryndan derňäpdir.

Umuman, türki dillerde awçylyk leksikasynyň derňewine bagyşlanan işler, bar bolan maglumatlara görä, ýokarda agzalanlar bilen çäklenýär.

Türkmen diliniň awçylyk leksikasyna degişli makala N. Atamadow tarapyndan ýazylypdyr [13]. Makalada aw tüpeňleriniň görnüşlerini hem-de onuň böleklerini aňladýan sözleriň we söz düzümleriniň altmyşa golaýy getirilipdir. Dilçi tüpeň adalgalarynyň türkmen edebi dilinde we şiweleridir gepleşiklerinde ulanylyş ýagdaýy, sözleriň gelip çykyş ýoly, çeper eserlerde şöhlelenişi barada gysgaça maglumat berýär. Möçberi on sahypa bolan bu makalada aw tüpeňleri bilen baglanyşykly sözleriň morfologik ýol arkaly täze sözleri ýasaýşy, sintaktik we morfologik-sintaktik serişdeler arkaly hasyl bolan sözleriň, söz düzümleriniň ýüze çykyş we olaryň göçme manyda ulanylyş usullary derňelipdir, şeýle-de, käbir sözleriň etimologiýasy beýan edilipdir.

Aw ýaraglary baradaky giňişleýin maglumaty Ç. Garajaýewiň «Türkmen dilinde harby leksika» [24] atly işinde görmek bolýar. Kitapda aw ýaraglaryna degişli sözler ot açýan (tüpeň), atýan (ok-ýaý) we sowuk (pyçak) ýaraglar ýaly toparlara bölünip, aýratynlykda derňelipdir we bu adalgalaryň manylary düşündirilipdir, şeýle-de, olara etimologik seljerme berlipdir. Awtoryň awçylyk bilen baglanyşykly sözleri gadymy türki ýazuw ýadygärlikleriniň hem-de beýleki türki we türki däl dilleriň materiallary bi-

len deňeşdirmegi bolsa işiň gymmatyny artdyrypdyr. Harby, şol bir wagtda, aw adalgasy hökmünde dilde ozaldan ornaşan, häzirki wagtda bolsa ulanyşdan galan ýa-da başga adalga bilen çalşyrylan könelişen sözler hem derňelipdir.

Türkmen dilindäki awçylyga degişli adalgalary we aňlatmalary hünärmentçilige bagyşlanyp ýazylan işlerden hem görmek bolýar. Bu ugurda G. Ataýewiň «Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasynyň sözlügi» [17] diýen işi ýörite agzalmaga mynasypdyr. Sözlük hünärmentçilik adalgalary bilen bir hatarda käbir aw ýaraglarynyň atlaryny, duzak, gapan, pyçak we olaryň bölekleri bilen baglanyşykly sözleriň altmyşa golaýyny öz içine alýar. Aýry-aýry ýerlerde, şiwelerdir gepleşiklerde duş gelýän aw adalgalary hem sözlüğe girizilipdir. Sözlükde getirilen aw adalgalarynyň aňladýan manysy doly beýan edilipdir. Aw gurallarydyr esbaplarynyň ýerine ýetirýän wezipeleri düşündirilipdir. Aw enjamynyň görnüşi, onuň näçe bölekden ybaratdygy, ýasalýan materialy, ululyk-kiçilik ölçegi barada maglumatlar berlipdir. Şular bilen birlikde aw adalgalarynyň ýasalýş aýratynlyklary, olaryň aňladýan manysy görkezilipdir. Bu sözleriň azərbayjan, türk, özbek, garagapak we gazak halklarynyň dillerindäki, şeýle-de, türk halklaryň gadymy ýazuw ýadygärliklerindäki ulanylan wariantlary berlipdir.

Görşümüz ýaly, derňelýän leksikanyň käbir ugurlarynyň işlenilendigine garamazdan, esasy kärleriniň biri awçylyk bolan türkmen halkynyň dilindäki awçylyk leksikasy şu güne çenli ýörite derňewiň obýekti bolmandyr. Munuň özi temanyň wajyplygyny bildirýän esasy ýagdaýdyr.

Soňky döwürde awçylyga degişli täze-täze adalgalar döredildi. Käbir sözler täze mana eýe boldy. Şonuň ýaly-da, täze many aňladýan aňlatmalar emele geldi. Şeýdip, dilimiziň sözlük

düzümi has baýlaşdy. Jemgyýetimiziň beýik özgertmeler şertlerinde ösýän häzirki döwründe awçylyga degişli sözleriň we söz düzümleriniň doly toplanmagynyň, olaryň dilşynaslyk nukdaýnazardan öwrenilmeginiň zerurlygy ýüze çykýar. Bu leksikanyň köne gatlagyny gowy bilýän ýaşuly awçylarymyz, gynansak-da, gün-günden azalyp barýar. Şonuň üçin, ýaşuly nesliň söz hazynasyny özwagtlaryň hasaba almak maksady bilen awçylyk leksikasyny öwrenmek zerurdyr.

Şu derňewiň maksady awçylyk leksikasyna degişli sözleriň türkmen diliniň sözlük düzüminde tutýan ornuny anyklamakdan, bu söz gatlagynyň emele geliş çeşmelerini we ösüş kanunlaýyklyklaryny kesgitlemekden, şeýle-de, adalgalaryň leksika-semantik gurluşyny açyp görkezmekden ybarat.

Şu maksatdan aşakdaky wezipeler gelip çykýar:

- awçylyk leksikasyna degişli sözleri we söz düzümlerini mümkin boldugyça doly ýygnamak, aýratyn-da, ýaşuly nesliň dilindäki könelişen leksika üns bermek;

- bu leksikanyň düzümine girýän sözleri leksika-tematik toparlara bölmek we olaryň manysyny düşündürmek;

- sözleri etimologik taýdan seljermek;

- öwrenilýän sözleriň şiwelere, gepleşiklere bolan gatnaşygyny mälim etmek we şiweler sinonimikasyny ýüze çykarmak;

- adalgalaryň we aňlatmalaryň leksika-semantik aýratynlyklaryny açyp görkezmek;

- derňelýän leksikada söz ýasalyşyň esasy leksika-grammatik görnüşlerini öwrenmek;

- türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň atlandyrylyş ýörelgelerine seredip geçmek;

- öwrenilýän leksika bilen baglanyşykly sözlerde gadymy türki we türki ara sözleri ýygnamak;

– dilimiziň awçylyk leksikasy bilen beýleki dilleriň umumylyklaryny öwrenmek;

– türkmenlerde awçylyk hojalygynyň döreýşi we ösüşi bilen baglanyşykly edebiýatlary seljermek, olaryň berýän maglumatlaryny peýdalanmak.

Işň maksadyny we wezipelerini amal etmek üçin ol üç baba bölündi.

Birinji bap «Türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň leksika-tematik toparlary» diýlip atlandyryldy. Bu bapda awçylyk leksikasyna degişli edilen sözler aýry-aýry toparlara bölünýär we olara etnolingwistik häsiýetnama berilýär. «Awçylyk leksikasynyň leksika-semantik we ýasalyş aýratynlyklary» diýen ikinji bapda öwrenilýän leksikanyň birlikleriniň leksika-semantik taýdan ösüşi we esasy ýasalyş aýratynlyklary barada durlup geçilýär. «Türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň emele geliş çeşmeleri» atly üçünji bapda bolsa awçylyk leksikasynyň döreýiş ýollary seljerilýär. Işň ahyrynda derňewden gelip çykan netijeler getirilýär.

Tehnikanyň ösmegi bilen aw gurallarynyň kämilleşmegi we olaryň serişdeleriniň çylşyrymlaşmagy awçylyk leksikasyndan aýry-aýry adalgalaryň ulanyşdan galmagyna we täzeleriniň döremegine sebäp bolýar. Şu ýagdaýlar göz önünde tutulanda, gadymy döwürden bäri ösüp gelen awçylyk leksikasy öwrenmegiň nazary ähmiýetiniň uludygy aýan bolýar. Aw adalgalarynyň derňew astyna alynmagy diliň fonetik, söz ýasalyş we semantik taýdan ösüşi barada ygtybarly maglumatlary almaga mümkinçilik berýär. Türki dilleriň özara gatnaşyklaryny ýüze çykarmakda, olaryň biri-birine bolan leksik ýakynlyklaryny aýdyňlaşdyrmakda hem bu iş ähmiýetlidir. Awçylyk leksikasynyň derňewi garyndaş dilleriň özara umumylyklaryny ýüze çykarýar, şonuň bilen birlikde türkmen diliniň içki serişdeleriň

hasabyna emele gelen leksik aýratynlyklaryny has aýdyň ýüze çykarmaga mümkinçilik döredýär. Türkmen edebi diliniň kadalaşýan döwründe şiwelerini derňemek, olaryň semantik toparlaryny we derejelerini anyklamak uly ähmiýete eýedir. Şu nukdaýnazardan, işde edebi dilde we şiwelerde ulanylýan sözler deňeşdirilýär. Derňew türkmen diliniň leksikologiýasy, semasiologiýasy, taryhy fonetikasy we söz ýasalyşy öwrenilende, şu bölümler boýunça ylmy işler we okuw gollanmalary ýazylanda, şeýle-de, türkmen etnografiýasy we taryhy ylymlary boýunça derňewler geçirilende ähmiýetli bolup biler.

Türkmen dilinde dürli sözlükler düzülende bu derňewiň amaly ähmiýeti uludyr. İşde ilkinji gezek ylmy dolanyşyga girizilen sözler dilimiziň içki serişdelerini ýüze çykarmaga, olary düşündirişli sözlüklere girizmäge, aňladýan manysyny anyklamaga mümkinçilik berer. Türkmen diliniň etimologik sözlügi düzülende derňewdäki materiallar, çaklamalar peýdalanylyp bilner. Bulardan başga-da, awçylyk leksikasynyň halkymyzyň bu hojalykdaky köp asyrlyk tejribesini şöhlelendirýändigini üçin, ondaky getirilen maglumatlaryň aw awlamak işinde belli derejede peýdasy bolup biler.

İşdäki maglumatlar dürli çeşmelerden ýygnaýdy. Hormatly Prezidentimiziň dana paýhasyndan dörän eserler [1; 2; 3; 4] ylmy derňew alyp barmakda uly ýardam berdi. Şeýle-de, ýokarda agzalan işler, ýagny türkmen we türki dillerde awçylyk leksikasy bilen baglanyşykly derňewler doly peýdalanyldy. Käbir adalgalaryň manylaryny düşündirmekde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň umumy redaksiýasy bilen 2016-njy ýylda neşir edilen «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden» [45; 46], Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň şiwesynas-

lary tarapyndan düzülip, 1977-nji ýylda çap edilen «Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlüğinden» [10], A. Meredowyň we S. Ahallynyň «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğinden» [38], W.W. Radlowyň hem-de L.Z. Budagowyň uly göwrümlü sözlüklerinden [93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 63; 64] we birnäçe düşündirişli hem ensiklopedik sözlüklerden peýdalanyldy. Baý material toplamakda türkmen halk döredijiliginiň, nusgawy edebiýatynyň we XX asyr çeper edebiýatynyň hyzmaty-da uly boldy. Sözleriň gelip çykyşyny seljermek üçin S. Atanyýazowyň, E.W. Sewortýanyň, W.G. Ýegorowyň, Ismet Zeki Eýuboglunyň, Hasan Ereniň we beýleki türküşynaslaryň etimologik derňewleri [15; 113; 114; 115; 71; 23; 21; 130; 131; 74] ulanyldy. Derňelýän adalgalaryň şibe wariantlaryny getirmek üçin türkmen şibeşynaslygy boýunça ýygňalan materiallara salgylanyldy. Sözleriň türkmen dilinde neneňsi derejede gadymydygyny anyklamak maksady bilen, mümkin bolanlarynyň taryhy warianty berildi. Olar, esasan, VII-XIII asyryň gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinden alnan sözleri jemleýän «Древнетюркский словарь» [70] sözlüğindäki we Mahmyt Kaşgarlynyň işindäki [80; 81; 82] wariantlar bilen deňeşdirildi. Awçylyga degişli sözleriň we söz düzümleriniň leksika-semantik we ýasalyş aýratynlyklaryny derňemek üçin türkmen diliniň grammatikasy we beýleki ugurlary boýunça edilen işlere seredildi. Bu sözleriň beýleki türki dillerdäki parallelllerini anyklamakda we awçylyk leksikasyna garyndaş bolmadyk dilleriň ýetiren täsirini kesgitlemekde, esasan, iki dilli we köpdilli sözlüklere, deňeşdirme, degşirme häsiýetli ylmy işlere we beýleki materiallara daýanyldy.

Bulardan başga-da, türkmenleriň awçylyk hojalygyna bagyşlanan «Türkmenistanyň aw ýodalarynda» [31], «Türkmen elguşusy» [22], «Türkmenistanda awçylyk we balykçylyk»

[20], «Tazy we alabaý» [30], «Охотминимум для охотников» [87], «Охотничьи-промысловые звери Туркмении» [129], «Охрана живой природы и охота в Туркмении» [77], «Ловчие птицы Туркменистана» [110], «Сокол – птица царская» [67] ýaly broşýuradyr monografiýalardan, şeýle-de, S.I. Bil-kewiçiň [57], M.I. Filippowýň [121], M.Ý. Massonyň [79], M.P. Rozanowýň [102], A.K. Rustamowýň [109], Ý.F. Sapožen-kowýň [111], Ý.L. Şestoperowýň [127], I. Týutkalonyň [119], P.A. Warensowýň [65] we başgalaryň ululy-kiçili ylmy we pub-lisistik häsiýetli makalalaryndan peýdalanyldy. Taryhçylaryň, etnograflaryň we tebigaty öwreniji alymlaryň işleri maglumat-laryň üstüni ýetirdi.

I BAP. TÜRKMEN DILINIŇ AWÇYLYK LEKSIKASYNYŇ LEKSIKA-TEMATIK TOPARLARY

Leksikologiýa ylmynda derňewe çekilýän meseläni leksika-tematik toparlara bölüp öwrenmek zerur hasaplanylýar. Şeýle usulyň XIX asyrdan rus dilçisi M.M. Pokrowski tarapyndan öňe sürülmegi netijesinde [92, 82 s.] ol has giň gerime eýe bolupdyr. Türki dilleriň leksikasynyň taryhy ösüşini derňän alymlar topary hünärmentçilik leksikasynyň tematik toparlara bölünmeginiň dogrudygyna göz ýetiripdirler [73, 4 s.]. Dilçi W.I. Sinsius hem «Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков» diýen işinde [124] derňelýän leksikanyň tematik toparlara bölünmeginiň oňalylygy bolýandygyny belläpdir. Öňde goýulýan maksada we wezipelere görä, öwrenilýän leksikanyň möçberine we beýleki ýagdaýlara baglylykda ol dürlüçe bölünýär. A. Biýaliýew gyrgyz diliniň awçylyk leksikasynyň ot açýan ýaraglar, ýagny aw tüpeňleri bilen baglanyşykly sözler, gapançylygy aňladýan sözler, tazy bilen baglanyşykly leksika, duzakçylyk bilen bagly adalgalar, elguş awçylygynda ulanylýan sözler we aw haýwanlarynyň atlary görnüşinde altý bölege bölüpdir [58, 11 s.]. W.A. Borgoýakow hem ýokarda agzalan dissertasiýa derňewini awlanylýan haýwanlaryň we guşlaryň atlary, aw etmekde peýdalanylýan usullary aňladýan sözler, aw duzaklary bilen baglanyşykly adalgalar diýlen tematikalara bölüpdir [62, 9 s.]. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň bolsa aşakdaky ýaly toparlara bölüp işlemek meýilnamalaşdyryldy:

Elguşçulyk bilen baglanyşykly leksika: 1) elguş atlary, 2) elguş awçylygynda ulanylýan esbaplaryň atlary, 3) elguşçulyk bilen baglanyşykly beýleki sözler, 4) tazy bilen baglanyşykly leksika. Türkmenlerde aw tazysynyň köplenç elguş bilen ulanylýandygy üçin, onuň bilen baglanyşykly leksikany şu topara goşmak makul bilindi.

Aw ýaraglary bilen baglanyşykly leksika: 1) aw pyçaklary bilen baglanyşykly sözler, 2) ok-ýaý bilen baglanyşykly leksika, 3) aw tüpeňleri bilen baglanyşykly leksika.

Duzakçylyk, gapançylyk bilen baglanyşykly leksika: 1) duzakçylyk bilen baglanyşykly sözler, 2) gapançylyk bilen baglanyşykly leksika.

Awçylyk bilen baglanyşykly kär aňladýan leksika.

Kesp-käre degişli leksikadan soňra hiç tematik topara degişli edilmedik beýleki sözler getirildi.

Bölämlerde getirilen sözleriň derňewi aýratynlykda alnyp barylady, olaryň aňladýan manysy kesgitlenildi we käbirleriniň şiwewariantlary getirildi. Birnäçe adalga etimologik düşündiriş berildi.

Babyň ahyrynda awçylyk bilen baglanyşykly söz düzümlerini, alkyş-dilegleri we nakyllary getirip, olaryň manylaryny kesgitlemek maksadalaýyk hasaplanylady.

1.1. Elguşçulyk bilen baglanyşykly leksika

Elguş awçylygynyň türkmen halkynyň has gadymy döwürden bäri ulanyp gelýän aw usullarynyň biri bolmagy elguşçulyk bilen baglanyşykly leksikanyň baýlaşmagyna getiripdir. Şoňa görä, elguş bilen aw etmek sungatyna degişli adalgalaryň we düşünjeleriň ösüş ýoluny dilşynaslyk nukdaýnazaryndan derňemek häzirki zaman türkmen diliniň leksikasyny öwrenmekde

wajyp meseleleriň biridir. Şu nukdaýnazardan, türkmen halkynyň gadymy hem milli mirasy bolan elguş awçylygyna degişli sözler we aňlatmalar bir ýere jemlenip, olar, ýokarda bellenişi ýaly, dört topara bölündi.

1.1.1. Elguş atlary

Elguş atlary hem «Elguşuň görnüşlerini aňladýan sözler», «Elguşlara berilýän umumy atlar», «Elguşlaryň ýaşyna görä atlandyrylyşy» hem-de «Elguşlaryň jynsyny we beýleki aýratynlyklaryny aňladýan sözler» diýlen dört topara bölündi.

1.1.1.1. Elguşuň görnüşlerini aňladýan sözler

Türkmenler elguş awçylygynda ýyrtyjy guşlaryň, esasan, ýedi görnüşini ulanýarlar [110]. Dil bilen real hakykatyň arasyndaky arabaglanyşygyň leksikanyň ösmeginde uly täsiriniň bardygy [42, 9 s.] üçin, elguşuň görnüşlerini aňladýan sözleri diňe dilşynaslyk nukdaýnazardan derňemän, eýsem olar barada gysgaça häsiýetnama bermek hem makul bilindi.

Ütelgi. Bedeniniň üsti çyparrak-goňras reňkli, petekesiniň aşagy agymtyl bolup, seýrek, damja şekilli menekler bilen örtülen, beýleki elguşlardan tapawutlylykda gözüniň aşagyndaky garamtyl menegi çala bildirýän, agramy bir kilograma golaý, laçynlar maşgalasyna girýän guş. Ol *itelgi* diýlip hem atlandyrylýar. Ornitolog G.P. Dementýewiň bellemegine görä, bu guşuň *Türküstan ütelgisi* we *adaty ütelgi* diýen iki görnüşini bolup, Türkmenistanda bularyň ikisi-de duş gelýär [69, 331 s.]. Maý aýynyň ikinji ýarymynda ütelginiň esasy berk ýelekleri we guýruk ýelekleri kemala gelmeli derejesiniň ýarysyna ýetende, mürüşgärler olary höwürtgelerinden alyp eldekileşdi-

rip başlaýarlar. Bu guş togdarydan başlap ähli aw guşlaryna, towşanlara, hatda aw tazysynyň kömegi bilen jerenlere hem salynýar. Ütelgi awlaýyş usuly boýunça *oljasyny, awuny urýan ütelgi* hem-de *pes beýiklikde uçup, oljasyny basyp alýan ütelgi* ýaly iki topara bölünýär. Bu guş awuna ýokardan aşak toplananda, tizligini sagatda 140 kilometre çenli ýetirýär. Ol awuny 4-5 kilometrden görýär, 2 kilometrden bolsa gowy saýgarýar.

Ütelginiň *gubaguş, akguş, açykguş, boz ütelgi* (açyk reňkli gyrda, baýyrd aýsaýar), *garaguş* (köplenç dagyň garamtyl öwüsýän ýerlerinde ýaşaýar), *gyzylguş* (köplenç dagyň gyzylmtyl öwüsýän ýerlerinde ýaşaýar) diýlen görnüşleri bolýar. Bu atlaryň ählisi guşuň reňkine görä dakylan adalgalarydyr. Reňki gara, guýruk ýelekleri uzynrak ütelgä *ýekebozagan* («bozagan» diýlen ösümligiň ýanynda höwürtegeleýän ütelgi. Höwürtegede köplenç ýeke jüyjaniň bolýandygy sebäpli, oňa şeýle at berlipdir) ýa-da *garaýowşan* («garaýowşan» diýlen ösümligiň ýanynda höwürtegeleýän ütelgi) diýilýär. Bu laçynyň *guýrugy zerli ütelgi* diýen görnüşi-de bar. Ol köplenç gyrda ýaşaýar. Aňlatmanyň manysy guşuň guýrugynyň owadanlygy bilen baglanyşyklydyr.

S. Atanyýazowyň bellemegine görä, *ütelgi* sözi türki we mongol dilleri üçin umumydyr [15, 379 s.]. Biziň pikirimizçe, gyrgyz alymy A. Biýaliýewiň bu sözün gelip çykyşy babatdaky çaklamasy hakykata laýyk gelýär. Onuň bellemegine görä, *ütelgi* ýa-da *itelgi* sözme-söz «urýan, itýän (aýagy bilen)» ýaly manylary berýär [59, 16 s.].

Nusgawy edebiýatda bu adalganyň *balaban* diýlen warianty-da gabat gelýär. Sözün kökünü alymlar *bala* (çaga, guş çagasy) sözi bilen baglanyşdyrýarlar [15, 48 s.].

Garçygaý. Gyrgylar maşgalasyna girýän, elguş hökmünde ulanylyp köplenç jeňňelli ýerlerde awa salynýan guş. Onuň *garç-*

ga, garçgaý, garyçgaý, gartsyga ýaly ýazylyş wariantlary hem bar. G.P. Dementýew bu gyrgynyň *Günbatar Sibir garçygaýy, Ural garçygaýy* we *Kawkaz garçygaýy* ýaly görnüşleri bolup, sähramyzda diňe *Ural garçygaýynyň* duş gelýändigini belleýär [69, 339 s.]. Garçygaý mürüşgärleriň söýgüli guşlarynyň biridir. Elguşuň bu görnüşi türkmen elguşçulary tarapyndan Türkmenistanyň çäginde tutulman, esasan, gazaklardan, käwagt eýranlylardan satyn alnypdyr [69, 339 s.]. Garçygaý elguş hökmünde köplenç suwda ýüzýän aw guşlaryna, towşanlara, sülgünlere salynýar. Emma häzirki döwürde gyrgylaryň bu görnüşi ýurdumyzda juda seýrek ulanylýar.

Garçygaý sözünüň gelip çykyşyny S. Atanyýazow şeýle düşündirýär: «Elguşuň bir görnüşini aňladýan bu söz «ýara» manysyndaky *gart* sözünden we *-çy* hem-de *-ga (-gaý)* goşulmasyndan emele gelip, «ýaralaýjy, bölüji» ýaly manylary aňladýar» [15, 159 s.].

Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde we nusgawy edebiýatda *garçygaý* sözünü aňladýan *baz* ýa-da *şabaz* adalgalary köp duş gelýär. «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğünde» *şabaz laçyn, algyr, bürgüt* ýaly sözleriň manydaşy hökmünde getirilýär [38, 454 s.]. Bu nätakykdyr. Adalganyň türkmen nusgawy edebiýatynyň dilinde *şahbaz, şehbaz* ýaly wariantlary-da gabat gelýär. *Şabaz, şahbaz* we *şehbaz*, biziň pikirimizçe, «şalaryň bazy», ýagny «şalaryň awa salýan garçygaýy, elguşy» diýen manylary berýär.

Gadymy türkmen awçylary garçygaý guşunyň *ak garçygaý, gyrbaz (gyr garçygaý), dinarbaz, keyik garçygaý, badam gülli garçygaý* we *gara arkaly garçygaý* diýen görnüşlerini tapawutlandyrypdyrlar. Bularyň içinde awy tutujylyk ukyby boýunça beýleki görnüşlerden tapawutlanýan *ak garçygaý* has gowy gör-

lüpdir. Halk döredijiligi eserleriniň we nusgawy edebiýatyň dilinde bu sözüň manydaşy hökmünde köplenç *tugun*, *tugum* ýaly adalgalar çykyş edýär. Onuň manysy guşuň ses edip, ýagny tuglap uçuşy bilen baglanyşykly bolmagy mümkin.

Öň elguş hökmünde giňden ulanylan *pyky* atly guş hem garçygaýyň görnüşi hasaplanylýar. Käbir şiwelerde bu guşuň *myýky* ýaly atlandyrylyş warianty hem duş gelýär [33, 110 s.]. Dilçileriň bellemegine görä, *pyky* sözi guşuň çykarýan sesi bilen baglanyşyklydyr [15, 286 s.].

Gök bahry. Laçynlar maşgalasyna girýän, göwresiniň we kellesiniň üst tarapy, ganaty garamtyl reňkli, petekesi agymtyl guş. Türkmen mürüşgärleri bu guşy *gök bähri*, *bahryn*, *bahryn laçyny*, *baharyn* diýip hem atlandyrýarlar. Gök bahry Türkmenistanyň çäginde uçup geçýän we gyslaýan döwründe Etrek derýasynyň aşaky akymlarynda, Hazaryň kenarynda, Köpetdagyň eteginde we derýa boýlarynda gabat gelýär. Elguş hökmünde bu laçyn köplenç suwda ýaşayan guşlara salynýar.

G.P. Dementýewiň bellemegine görä, gazaklar, gyrgyzlar we Merkezi Aziýanyň beýleki halklarynyň mürüşgärleri-de bu guşy şeýle atlandyrýarlar. Hindistanda hem bu laçynyň ady *bahree* ýa-da *beehri* görnüşinde ulanylyp, söz bir kökden, ýagny araplaryň *baharin* diýen adalgasyndan bolup, ol «jahankeşde, syýahatçy» diýmegi aňladýar [74, 337 s.]. Pasyň çalyşmagy bilen howanyň üýtgäp, guşuň ol ýurtdan bu ýurda göçüp-gonup (syýahat edip) ýörmek häsiýetiniň bardygy sebäpli, laçyna şeýle adyň dakylan bolmagy mümkin. *Bahrynyň sapsan*, *sapsan laçyny* ýaly atlandyrylyş wariantlary hem bar.

Bu guş awuna hüjüm edende, uçuş tizligini sagatda 300 kilometre ýetirip bilýär. Bu dünýädäki beýleki guşlar bilen deňeşdireninde, aňrybaş görkeziji hasaplanylýar.

Bedeneçi gyrgy. Gyrgylar maşgalasyna girýän, göwresi elguşlaryň beýleki görnüşlerinden kiçiräk, açyk goňur reňkli guş. Bu gyrgynyň *Ýewropa* we *Sibir bedeneçi gyrgysy* diýlen iki görnüşi bolup, Türkmenistanda diňe *Sibir bedeneçi gyrgysy* gabat gelýär.

Elguşçular bedeneçi gyrga erkin uçmagy öwredip, olary ekin meýdanlaryndan we beýleki ýerlerden serçeleri kowmak üçin hem peýdalanypdyrlar. Olar elguşuň bu görnüşini juda az ulanýarlar. Bedeneçi gyrgy, esasan, bedene ýaly kiçiräk guşlara salnypdyr. Adyň manysy hem şundan gelip çykypdyr.

Çyparbaş laçyn. Laçynlar maşgalasyna girýän, Türkmenistanyň çäginde ähli ýerlerde duş gelýän guş. Onuň arkasy goňrumtyl çal, petekesi çalyntyk çypardyr. Çypar menekler onuň depesinde we boýnunyň yz tarapynda hem bolýar. Gapdallarynda we guýrugynda mese-mälim bildirip duran garamtyl zolaklar, gözünüň aşagynda bolsa murta çalymdaş gara menek ýerleşýär.

Türkmenlerde bu guşuň ady *şahyn*, *şuňkar* ýa-da ýöne *laçyn* diýlip hem tutulýar. G.P. Dementýewiň bellemegine görä, bu elguş diňe ýabany kepderi, kākilik ýaly aw guşlaryna salnypdyr [69, 345 s.].

Elguşçular uly laçynlary aw halka, aýlaw bilen tutupdyrlar, kiçilerini bolsa esasy ýelekleri ösüp kemala gelenden soňra, höwürtgelerinden alypdyrlar. Türkmenlerde ýyrtyjynyň awlaýan guşuny tora goýberip, uçup geçýän laçyny tutmak ýörgünli bolupdyr. Häzirki wagtda azdygy sebäpli, bu elguş mürüşgärler tarapyndan gaty seýrek ulanylýar.

Bürgüt. Gyrgylar maşgalasyna girýän guş. Onuň garamtyl-goňur reňkli bedeni bolup, petekesiniň reňki biraz açygrakdyr. Ýeňsesinde we boýnunyň yz tarapynda öwüşgin atyp duran

sarymtyl perler bolýar. Göwresi babatda beýleki elguşlardan has iri bolan bürgüt häzirki döwürde seýrek ulanylýar. Türkmenistanyň çäginde bu guş Uly we Kiçi Balkanda, Köpetdagda, Bathyzda, Garagumda, Köýtendagda, Amyderýanyň jeňňelli tokaýlarynda, Hazaryň günorta-gündogar kenarynda duş gelýär. Bürgüt dürli guşlary, towşany, jereni, saýgagy, tilkini, hatda möjegi-de awlamaga ukyplydyr.

E.W. Sewortýanyň berýän maglumatlaryna görä, *bürgüt* sözi gelip çykyşy taýdan mongollaryň *bürgüd*, *burged*; polýaklaryň *berkut*, *birkut*; şeýle-de, ruslaryň *berkut* sözleri bilen umumydyr. Alym beýleki dillerde-de işjeň ulanylýan bu sözüň aslyny türki dillerden alyp gaýdýandygyny çaklaýar. Ol bu sözüň *bür* işliginiň «oljasyny tutýan, oljasyny dymagy bilen tutýan, penjesi bilen gapýan» ýaly manylarynyň bardygyny belleýär [113, 300 s.]. Bürgüt hasarly şiwesinde *gartal* diýlip atlandyrylýar [10, 53 s.].

Hindi laçyny – laggar. Laçynlar maşgalasyna girýän, göwresi bir kilograma golaý, petekesi ak öwüsýän, beýleki ýerleri açyk goňras reňkli guş. Muňa *hindi ütelgisi* hem diýilýär. Türkmenistanyň çäginde bu laçyn elguş hökmünde oň seýrek ýagdaýda peýdalanylýan hem bolsa, häzirki döwürde ulanylmayar. Muny onuň ýurdumyzda juda az gabat gelýändigini bilen düşündirmek bolar.

Ýyrtýjy guşlaryň, ýokarda agzalan ýedi görnüşinden başga-da, bar bolan maglumatlara görä, gadymy türkmen mürüşgärleri olaryň *çagry*, *turumtaý*, *togrul*, *tulumaç* ýaly görnüşlerini köp peýdalanypdylar.

1.1.1.2. Elguşlara berilýän umumy atlar

Türkmen dilinde we beýleki türki halklaryň aglabasynyň dillerinde elguşlaryň ähli görnüşi köplenç bir söz bilen aňladylýar.

Guş. Bedeni ýelek bilen örtülen, goşa ganatly uçýan jandary aňladýan bu söz köplenç elguşlaryň ähli görnüşlerini bir manyda atlandyrmakda hem ulanylýar. Bu ýagdaý edebiýatyň ähli žanrynda we gepleşik dilinde gabat gelýär. Dilimizde bu söz bilen baglanyşykly *guş salmak* (elguşy aw awlamak üçin uçuryp goýbermek) diýen aňlatma hem bar.

Elguş. Adyndan mälim bolşy ýaly, «eldekileşdirilen guş» diýmegi aňladýar. Emma bu söz öýde saklanýan towuk, ördek we şuna meňzeş guşlary aňlatman, hut «awçylykda peýdalanylýan guş» diýmekdir. Häzirki döwürde bu aňlatma elguş görnüşlerini bir manyda atlandyrmakda iň köp peýdalanylýan sözdür. *Elguş* sözüne beýleki halklaryň dilinde duş gelinmeýär. Ol türkmen diliniň içki serişdeleriniň hasabyna dörän sözdür.

Algyr. Çünki, dyrnagy ýiti ýyrtyjy guş manysyndaky bu söz hem umumy düşüňjani aňladýan adalgadyr. Söz *al* – *almak* işliginden we *-gyr* – başarnygy, özboluşlylygy aňladýan goşulmadan durup, «alýan, alyjy, ökde awçy» ýaly manylary aňladýar.

Laçyn. Laçynlar maşgalasyna girýän ähli guşy atlandyrmakda şu adalga ulanylýar. Adyň manysynyň gelip çykyşyny S. Atanyýazow şeýle düşündirýär: «Aw üçin eldekileşdirilýän bu dogumly we örän çakgan wagşy guşuň ady mongol halkynyň *naçin* sözündendir. Türki dillerde ol *laçyn* görnüşinde kabul edilipdir. Manysy – «algyr» [15, 234 s.].

Gyrgy. Gyrgylar maşgalasyna girýän guşlaryň umumy ady. Bu ýyrtyjy aw guşunyň ady onuň çykarýan *kyrk-kyrk* sesi bilen baglydyr [15, 189 s.].

Tarlaň. «Türkmenistandaky haýwanlaryň atlarynyň üçdilli sözlüğünde» bu at «elguş görnüşleriniň umumy atlandyrylyşy» diýlip terjime edilýär [28, 62 s.]. Söz ýyrtyjy guşlaryň awunyň üstüne ses edip, ýagny tarlap inişi bilen bagly ýüze çykydyr

[15, 338 s.]. Bu adalga, esasan, nusgawy edebiýatyň dilinde duş gelýär.

Bulardan başga-da, türkmen elguşçulary eldekileşdirilen ýyrtyjy guşy bildirýän *aw guşy*, *ganatly awçy*, *ganatly kömekçi* ýaly aňlatmalaryň birnäçesini ulanýarlar.

1.1.1.3. Elguşlaryň ýaşyna görä atlandyrylyşy

«Историческое развитие лексики тюркских языков» diýen işde «islendik haýwanyň ýaş taýdan bölünişigi diňe hojalyk şertlerinde ýüze çykyp biler» diýlen pikir öňe sürülýär [73, 5 s.]. Diýmek, ýyrtyjy guşlara berilýän ýaş bilen baglanyşykly leksikada türkmen elguşçulygynyň ösüşiniň özboluşlylygy hem-de elguşuň türkmen hojalygyndaky tutýan orny barada baý maglumatlar saklanýar. Türkmen mürüşgärleri elguşlaryň ýaşyny aňlatmak üçin adalgalaryň ençemesini işjeň ulanýarlar.

Gyzyletene. Bu adalga gyrgyz dilçisi A. Biýaliýewiň gyrgyzça-rusça sözlüğinde «entek uçup bilmeýän guş» diýlip düşündiriş berlipdir [59, 62 s.]. Türkmen dilinde bolsa ol ýaňy ýumurtgadan çykan, entek per çykmadyk elguş jüýjesini aňladýar. *Gyzyl* jüýjäniň reňki, onuň tokgaja gyzyl ete meňzeýändigini bilen baglanyşykly dörän söz, *etene et* sözünden [15, 190 s.], onuň yzyndaky *ene* bölegi at ýasaýjy goşulma. *Gyzyletene* başgaça *etene* diýlip hem atlandyrylýar.

Aktürpek. Ýaňy per çykan elguş jüýjesi. *Ak* onuň ýeleginiň reňkini aňladýar, *türpek* bolsa «tyrpyp duran ýelek» diýen manyny berýär.

Balaguş. Elguşuň bir ýaşa ýetmedik jüýjesi. Türkmen elguşçulary muňa *bala* hem diýýärler. Söz «ýaş guş», ýagny «bala guş» diýmegi aňladýar.

Tertüýle. Bir-iki ýaş aralygyndaky elguş. Tüýüniň kiçiligi, ýagny terligi oňa şeýle adyň dakylmagyna getiripdir. Bu ýaşdaky elguş *tüýleguş* diýlip hem atlandyrylýar. Ol «ýaňy tüýlän guş» diýen manyny berýär.

Gazan gaýnar. Müçesi, ýagny göwresi uly elguş. Bu aňlatma «arkasy uly», ýagny «arkasynda gazan gaýnadyp boljak» diýen manyny berýär. Mürüşgärler şeýle elguşa *arkasynda kak seräýmeli guş* hem diýýärler.

1.1.1.4. Elguşlaryň jynsyny we beýleki aýratynlyklaryny aňladýan sözler

Elguşçulyk bilen baglanyşykly jyns aýratynlyklaryny aňladýan sözleriň döremegi ýaş aýratynlyklaryny aňladýan leksikanyň emele gelmegine getirýän ýagdaýlar bilen baglanyşyklydyr. Hojalykdaky orny uly hasaplanylýan öý haýwanlarynyň erkegi we urkaçysy *goýun-goç*, *geçi-teke*, *sygyr-öküz*, *ganjyk-köpek*, *towuk-horaz* ýaly leksik ýol bilen aňladylýar. Bu ýagdaý, elbetde, elguşlara hem mahsusdyr.

Uluguş. Elguşuň mäkiýany. Muňa *eneguş* hem diýilýär. Ýyrtyjy guşlaryň mäkiýanynyň göwresi horazynyňka seredeninde biraz uly bolýar. Adyň manysy hem şundan gelip çykýar.

Jüre. Elguşlaryň laçyn görnüşiniň horazy.

Saryja. Ütelginiň horazy.

Torguş. Mürüşgärler bu söz bilen meýdanda tutulan elguşy atlandyrýarlar. *Torguşa* käwagt gysgaldylp *tor* hem diýilýär. Sözüň manysy «tor bilen tutulan guş» diýmegi aňladýar.

Badysakgar. Eldekileşdirmek kyn bolan ýyrtyjy guş. Tejribeli elguş awçylarynyň bellemegine görä, bu söz «badyny saklap bolmaýan elguş» diýen manydan gelip çykýar.

Çopansalar. Taplamasy aňsat bolan elguş. Söz «çopan hem şol guşy awa salyp biler» diýen manyny aňladýar.

Eldeki. Eldeki edilen, ele öwrenişdirilen, awçylaryň elinde bolmaga endik etdirilen elguş. Muňa *ekdi* hem diýilýär. *Ekdi* sözünüň *ek* köki gadymy türkî ýazuw ýadygärliklerinde *ik* görnüşinde duş gelip, ol «iýmek» we «çörek» manysyndaky *ekmek*, *ikmek* sözleri bilen kökdeşdir. *Ik/ek* işliginiň ilki ýükletme derejesiniň *-t (ekit)*, soňra at ýasaýjy *-i* goşulmasyny kabul etmegi bilen *ekdi* sözi emele gelipdir: *ek-i-t(d)-i – ekdi*. Ýadygärliklerde *iktile* sözi «iýmle» manysynda gelýär. Diýmek, *ekdi/ikdi* «iýmelenip bakylýan», «eldeki» manysynda ýüze çykydyr [15, 136-137 s.].

1.1.2. Elguş awçylygynda ulanylýan esbaplaryň atlary

Türkmen awçylary ýyrtyjy guşy özüne öwrenişdirmek, saklamak, awa imrikdirmek we ony awa salmak üçin birnäçe esbap ulanýarlar.

Tumaga, tomaga. Berk materialdan (köplenç gaýyşdan) tikilip, elguşuň kellesine geýdirilýän esbap. Muňa *börük*, *baş-gap* ýa-da *başlyk* hem diýilýär. Ö. Gündogdyýew bu sözüň *sebet* wariantyny-da belleýär [67, 99 s.]. G.P. Dementýew türkmenlerde tumaganyň laçynlara we gyrgylara däl-de, diňe bürgütlere geýdirilýändigini barada ýazypdyr [69, 384 s.]. Emma türkmen elguşçulary tumaganyň laçynlara hem dakylýandygyny aýdýarlar. Adalga telpek manysyndaky *tumak* sözünden we *-a* goşulmasyndan durýar [15, 357 s.].

Salarbag. Elguşuň penjelerine geýdirmek üçin ýasalýan bag, ol aw wagtynda peýdalanylýar. Bu söz «elguşuň aýagyna salynýan bag» diýen manydan gelip çykýar. Salarbag, esasan, gaýyşdan edilýändigini üçin, oňa köplenç *gaýyşbag* hem diýil-

ýär. Bu esbabyň *ýolluk* diýlip atlandyrylyş warianty-da bar. Elguşçulykda salarbag bilen baglanyşykly *salarbagyň halkasy* we *salarbagyň murty* ýaly serişdeleri aňladýan sözler hem bar.

Zyrybag. Salarbagyň halkasyndan ötürilýän esbap. Muňa ýöne *bag* hem diýilýär. G.P. Dementýew bu bagyň ýüpden bolýandygyny belläpdir [69, 385 s.].

Epenek. Zyrybagyň gaýyşdan edilen çäklendirijisi. Bu söz gadymdan bäri ulanylyp gelýän adalga bolup, ol «çäklendirmek» diýmegi aňladýar.

Jykyr. Aw guşlary üçin ulanylýan aýakbag. Ol awdan beýleki wagtlarda peýdalanylýar. Esbabyň jykyrdap aýlanmagy şeýle adyň döremegine getiripdir.

Aýakbag. Elguşlaryň aýagyna dakylýan salarbagyň we jykyryň umumy ady. Manysy – «aýaga dakylýan bag».

Düwme. Guş awlanylanda elguşy jeňňelden çalt tapmak üçin onuň penjesine düwülüp daňylýan ýüp. Ol köplenç garçygaýa salynýar. Düwmä käwagt jaň dakylýandygy üçin oňa *jaňjagaz* hem diýilýär.

Ellik. Elguşuň ýiti dyrnaklaryndan goranmak üçin mürüşgärleriň eline geýýän esbapy. Ellik diňe galyň gaýyşdan tikilýär.

Guşak ýa-da *aw guşagy.* Mürüşgärleriň bile daňynýan esbapy. Guşak gaýyşdan, ýüpden ýa-da dokalan matadan ýörite edilip, ol ýyrtyjy guşlaryň höwürtgelerinden ýumurtgalaryny almak üçin daga gidilende peýdalanylýar.

Albaý. Elguşlar üçin niýetlenip, ortasy gyzyl dörtburçluk mata bilen tikilýän keçe bölegi, oňa et bölejigi daňylýar. Elguşlar albaýyň üsti bilen iýmitlendirilýär. Türkmen diliniň içki serişdeleriniň hasabyna dörän *albaý* sözünüň etimologiýasy *almak* işliginden bolmagy mümkin. Bu sözüň gatnaşmagyn-

da *albay bulamak* (elguşy çagyrmak, ýanyña getirmek üçin albaýy ýokaryk galdyryp yşarat etmek), *albay öwretmek*, *albaýa çekmek* (elguşy albaýa öwrenişdirmek) ýaly aňlatmalar emele gelipdir.

Haşşa. Bürgüdi elde ýeňil saklamak üçin mürüşgäriň el goýýan söýegi, diregi.

Hekem. Mürüşgärleriň öýünde elguşuň oturýan ýeri. Bu «oturgyç» keçeden edilip, demir sim bilen berkidilýär. Hekemiň soky görnüşiniň bardygy üçin, oňa *soky* hem diýilýär. Ö. Gundogdyýew esbawyň *tugur* diýlip atlandyrylýan wariantyny-da getirýär [67, 99 s.].

1.1.3. Elguşçulyk bilen baglanyşykly beýleki sözler

Çeşni. Elguşa her bir awlan awundan berilýän täzeje et bölegi. Bu söz bilen baglanyşykly *çeşnini gandyrnak* (elguşa çeşni berip doýurmak) ýaly aňlatma döräpdir.

Gyzylndan bermek. Elguşy suw bilen ýuwulmadyk ýa-da suwa ezilmedik et bilen naharlamak. Suw degmedik etiň reňki gyzyllygyna galýandygy mälimdir. Aňlatmanyň manysy hem şundan gelip çykýar.

Börtmeç. Elguşa ýyly suwda ezilip berilýän et bölejikleri. Bu sözüň *bör* bölegi türki dillerde «çala bişen et» ýaly manyny aňladýar, *-t* işligiň ýükletme derejesiniň goşulmasy, *-meç* bolsa at ýasaýjy goşulmadyr [15, 71 s.].

Suwdan bermek. Elguşy sowuk suwda ezilen et bilen naharlamak.

Zaňyny almak. Aw edilýän döwürde giçlik elguşa şöwür (şor suw) berip, içini ýeňletmek.

Gayaw. Ýörite ýünden ýa-da towşanyň guýrugyndan taýýarlanylýan närise. Awdan soňra agşamlaryna türkmen mürüşgärleri elguşuna ýuwutdyryp yzyna gaýtartmak üçin gaýaw berýär. Ol guşuň iýmit siňdiriş ýoluny gowy arassalaýar. Eger elguş gaýawyny wagtynda yzyna gaýtarmasa, onda ony awa äkitmek mümkin bolmaýar.

Goyag. Elguşuň iýen tüýli hamyny gaýtaryp agzyndan çykaran gusugy. Bu söz *goýmak* ýa-da *goýalmak* işligindendir. *Goyag* lebaply we daşoguzly elguşularyň dilinde *goýtgy* görnüşinde ulanylýar.

Şyrlatgy. Guş gusdurylandan (gaýawyny gaýtarandan) soň, oňa ownujak kesilip, suwa atylyp berilýän et bölejigi.

Örtgi ýelek. Elguşuň endamyny örtüp duran ownuk ýelekler.

Aýýelek. Elguşuň egniniň kiçi ýelegi. Ýelegiň aýa meňzemeği şeýle aňlatmanyň emele gelmegine getiripdir.

Çal. Elguşuň ganatynyň iň uzyn dört ýelegi. Maglumat beren tejribeli elguşçynyň aýtmagyna görä, bu ýelekler guşa howany çalyپ uçmaga mümkinçilik berýär. Adyň manysy hem şundan gelip çykyar.

Hekem. Laçynlaryň tutulýan, ýagny olaryň höwürtgelerýän ýa-da gije ýatýan ýeri.

Sap bermek. Albaýa uçup golaýlan elguşdan albaýy tutmaz ýaly çalt aýyrmak.

Eldekileşdirmek. Tor bilen tutulan ýyrtyjy guşy eldeki etmek, ele öwrenişdirmek.

Taplamak. Elguşy türgenleşdirmek, aw etmegi öwretmek.

Ýaglamygy tutmak. Elguşuň şähtiniň aýkdygyny görkezýän özboluşly hereketi (ýeleklerini arassalap duran guş kellesini iki egniniň üstünde goýup aýlaýar).

Mürş patasy. Tejribeli mürüşgäriň şägirdine berýän patasy.

«*Haýt-haýt!*» Elguşa berilýän buýruk. Türgenleşik wagtynda ýa-da aw edilýän pursatda guş käwagt öz awuny alyp bilmän, eýesiniň gözünden ýitýär ýa-da daş aralykda gonýar. Şeýle ýagdaýda mürüşgär albaý bulap «*haýt-haýt!*» diýip gygyryp, ony öz ýanyna çagyryr.

1.1.4. Tazy bilen baglanyşykly leksika

Jemgyýetiň we durmuşyň talabyna görä, adamlar itleriň gerekli görnüşlerini ösdürip, olarda zerur bolan ukyplary terbiýeläpdirler. Meselem, türkmenler aw üçin deňi-taýy bolmadyk tazylary ösdürip ýetişdiripdirler. Itiň bu görnüşiniň kömegi bilen olar, esasan, towşanlary, tilkileri we keýikleri awlapdyrlar. Tazy bilen ýabany doňzuň awlanan halady hem az bolmandyr.

Dünýäde aw itleriniň dürli görnüşleri bolup, olar aýry-aýry tohumlardan seçilip alnypdyr. Bu itleriň bir topary awlanjak haýwany ysy boýunça tapmaga ýöriteleşdirilendir. Ikinji topary haýwany galdyran yzy bilen yzarlap tapýar. Üçünji topary awlanjak awy haýwanyň sesi boýunça tapmaga ýa-da ony görenden soň, kowup tutmaga ukyplydyr. Bu topara girýän aw itleri gören haýwanynyň yzyndan ýetip, awçy gelyänçä ony saklap bilýär. Türkmen tazylary şeýle toparlara girýän aw itleriniň ähli gowy ukyplaryny – yz çalyjylygyny, ys alyjylygyny, görgürligini we eşitgiriligini, şonuň ýaly-da, iňňän çalasynlygyny özünde jemläň aw itidir. Olar örän duýgur, öz eýesine gulak asýan, awlanjak haýwan bar ýerinde çendenaşa seresaply, ýyndam keýikleriň yzyndan ýetmäge ukyply, kowup ýeten awuny (uly keýikleri, tilkileri) dessine ýykyp bilýän çalasyn haýwandyr. Türkmen tazysy sagatda 70-80 kilometr tizlikde gaçyp barýan keýigiň yzyndan sähel salymda ýetip bilýär. Awçylar keýigi köplenç iki

ýa-da üç tazy bilen awlapdyrlar. Şeýle ýagdaýda tazylaryň biri keýigiň yzyndan, beýlekileri gapdaldan kowýarlar. Keýik bir tarapa sowlaýsa, gapdaldan barýan tazy onuň önünden çykyp, dessine ýere ýýkýar we ony ýerinden turuzman, eýesi gelýänçä saklaýar. Tazylaryň biri keýikleriň nirededigini habar bermek üçin beýik ýapa çykýar ýa-da eýesiniň önünden gidip, oňa habar berýär. Tazylar 12-14 metre çenli aralyga böküp bilýär. Türkmen tazylaryndaky bu asylly sypatlar uzak asyrlaryň dowamyn-da juda hysyrdyly zähmet we türgenleşik netijesinde taplanan häsiýetlerdir. Şeýle zähmetiň we türgenleşigiň netijesinde türkmen dilinde aw iti bilen baglanyşykly özboluşly leksika emele gelipdir.

Tazy. Aw itleriniň bir görnüşiniň ady. Tazylaryň ähli görnüşlerini aňlatmak üçin umumy düşüňjani aňladýan söz hökmünde şu adalga ulanylýar. Türkmen tazysynyň boýy 55-70 santimetre barabar. Onuň barmaklarynyň aralary seýrek tüýli, ýylmanak ýüňli bolýar, guýrugynda beýleki itlere seredeniňde ýeňil, çala görünýän seçegi bar. Bu itiň süýri kellesi, burnuna tarap inçelip gidýän uzyn tumşugy, ýüpek gulkakly uzyn gulagy bolýar.

Aw itiniň *tazy* diýen ady gadymy türki *taz* sözünden we at ýasaýjy -y goşulmasyndan durýar. *Taz* sözünüň *daz* görnüşi *daz ýasamak*, *dazlamak*, *dazyrdy* sözlerinde, *ta:z* görnüşi bolsa *ta:zykmak* (ürküp gaçmak manysynda) sözünde saklanypdyr [15, 340 s.].

Aw tazysyny aňlatmak üçin türkmen awçylary köplenç *it* adalgasyny ulanýarlar. Türki dillerde ir eýýamda «it» manysyn-da *küt*, *güt*, käbir şiwelerde bolsa *gid* sözi ulanylypdyr. Bu sözüň başky *k* (*g*) sesiniň düşüp galmagy we *ü* sesiniň *i* sesi bilen çalşyrylmagy netijesinde *it* sözi emele gelipdir [15, 208-209 s.].

Awçylyk leksikasynda tazy bilen baglanyşykly *dört aýakly ýaran*, *dört aýakly kömekçi* ýaly söz düzümleri hem işjeň ulanylýar.

Gaýýň. Çopan itinden bolan tazy. Türkmen awçylary gaýýň bilen aw etmegi oňaýly hasaplaýarlar. Sebäbi bu itiň derisi galyň bolup, ol sowuga çydamly, möjek ýaly iri ýyrtyjylar bilen uruşmaga ukyply bolýar.

Zaňňar. Gaýýňdan bolan tazy.

Guşçy tazy. Elguş bilen aw edýän tazy. Tazy elguş bilen bileleşip edilýän awuň endiklerini heniz alty aýlyk wagty özleşdirip başlaýar. Şeýle awuň ilkinji sapagyny özleşdiren ýaş tazy hakynda gürrüň edilende, türkmen itçileri *tazy ganat tanaýar* ýa-da *ganaty bilýär* diýýärler. Guşçy tazy awa çykanda köplenç eýesini diňlemän, diňe guş bilen bolýar. Şonuň üçin, ol awuny kowan wagty ýüzüni asmana tutup, diňe elguşuň hereketlerinden ugur alýar. Türkmen awçylary çalasynlygy bilen tapawutlanýan, ýagny elguşuň yzyna eýerip, oňa kömek berip bilýän tazysyna *guşa kömek berýän* hem diýýärler.

Tilkiçi tazy. Tilki awlamaga ökde tazy. Tazy bilen aw edýän awçy itiniň tilkiçi bolup ýetişmegi üçin güjük doglan dessine onuň burnunyň üstünden tilkiniň ödüni ýarýar. Ol muny birnäçe gezek gaýtalaýar. Şeýle edilende, tazy mazaly inini, boýuny alandan soň hem, başga ysa baş galdyrman, hemişe tilkini ysyr-gap gezyär. Tilkiçi tazynyň beýleki tazylardan artykmaçlygy ol awa çykanda, hemişe adamyň taýak salym önünde gezyär. Şonuň ýaly tilkiçi tazy howa sähel şemally bolsa, awuny gowy awlaýar. Munuň tersine, eger howa imisala bolsa, onda onuň awy oňmaýar, sebäbi tilki tazynyň ysyny önürti alyp, gaçmak bilen bolýar.

Keýikçi tazy. Keýik awlamaga ökde tazy. Itçiler tazysyny keýikçi edip ýetişdirmek üçin, birinjiden, ganjyk tazyny saýlaýarlar. Sebäbi olar köpek tazydan ýeňil gopýar we ýyndam bolýar. Ikinjiden, tazysynyň ilkinji awuny hökman keýik awlamakdan başladýarlar. Munuň üçin, tazy heniz güjük wagty ony keýik owlagyna salýarlar. Soňra it birneme gylawlanar ýaly ony keýigiň tokarragyna salyp görýärler. Seýsini mazaly alan tazy soňabaka keýigiň yzyny görenden özi ony yzarlap, awuna atygsap ýörýär.

Ýantazy. Aw edilýän wagty eýesiniň ýanyndan aýrylmaýan tazy. Şeýle tazynyň ähli ünsi eýesiniň eli bilen dodagynda bolýar. Eýesini ençe wagt basyp giden yzyndan tanamagy ýantazynyň artykmaçlygydyr.

Takyrgulak. Gulagy gulpaksyz tazy.

Içýanguýruk. Guýrugy içýanyňky ýaly ýokarda tovlanyp duran tazy.

Sakar tazy. Maňlaýy sakar tazy.

Ýiti tazy. Awy daşdan görüp bilýän, ýagny gözi ýiti tazy. Awçylar tazynyň görüjilik ukybyny bilmek üçin onuň eýesinden «tazyň ýitimi?» diýip soraýarlar.

Algır tazy. Ýyndamlygy, awy kowalap tutujylygy bilen tapawutlanýan tazy. Şeýle itlere *ýüwruk tazy*, *ýyndam tazy*, *aýakly tazy* hem diýilýär.

Çaman tazy. Ýyndamlygy bilen tapawutlanmaýan, ýagny ýaş wagty türgenleşdirilmedik tazy. Türkmen awçylary şeýle tazylara *goly sökülmedik* we *goýunaýak* (ylgaýşy goýnuň ylgaýşy ýaly haýal) hem diýýärler.

Kör tazy. Awuny awlap bilmeýän tazy. Şeýle aňlatma öň aw edip ýören tazylar hakynda hem aýdylýar.

Güjük. Tazy çagasy. Bu sözün köki *küt (küđ)* ýa-da *güt (güđ)* diýen gadymy türki söz bolup, ol «it» manysyndadyr. *Küt/küđ* sözünüň yzyna kiçeltmegi we söýgini bildirýän *-jük* goşulyp, *güjük* sözi emele gelipdir: *kütjük – küçük – güjük*. Diýmek, *güjük* «itjik», «itiň çagasy» manysynda ýüze çykydyr [15, 184 s.].

Jul. Tazynyň üstüne ýapylýan ýapynja. Muňa *basyryk* hem diýilýär. Ol köplenç keçeden tikilýär.

Galyň. Tazynyň boýnuna dakylýan kemer. Bu söz diňe garagalpagystanly türkmenleriň dilinde duşýar [11, 251 s.].

Ýal. Taza berilýän iýmit. Ýal bir zadyň ýüzüne diliňi ýöredip syrmany, ýylmamagy aňladýar [15, 400 s.].

Ýalak. Taza ýal we suw berilýän gap. Bu adalga *ýala* düýp işliginden we *-k* goşulmasyndan durýar, çünki it oňa guýlan zady ýalap iýip-içýär. Aslynda, *ýala* sözi hem *ýal* kökünden we *-a* goşulmasyndan emele gelipdir. *Ýal* köki at hyzmatynda itiň ýalyny, işlik hökmünde bolsa ýalamagy aňladýar [15, 401 s.].

Türkmenler tazysyna ýüzlenip, aşakdaky ümlükleri ulanýarlar: «*Me-me!*» ýa-da «*ma-ma!*». Tazyny ýanyňa ýa-da nahara çagyrmak üçin berilýän buýruk.

«*Tut!*». Tazy awa salnanda we awuň yzyndan kowalap barýan taza berilýän buýruk. Munuň bilen baglanyşykly «*kow!*», «*haýda!*» ýaly buýruklar hem ulanylýar.

«*Ýat!*» ýa-da «*otur!*». Bir iş edilende ýa başga ýagdaýlarda päsgel bermez ýaly berilýän buýruk. Ol itiň ýerinde oturmalydygyny bildirýär.

«*Ýit!*». Tazyny bir ýerden kowmak üçin aýdylýan ümlük. Munuň gelip çykyşy *ýitmek* işligi bilen baglanyşyklydyr.

Türkmenler aw iti bilen baglanyşykly, ýokarda agzalanlardan başga-da, birnäçe sözi we aňlatmany ulanýarlar. Gaçyp barýan towşany ylgap barşyna syryp, ýagny gapyp alyp bilmeýän has uzyn

aýakly tazy *gapmaýar* diýen söz bilen aňladylýar. Türkmen dilinde aw tazysy bilen baglanyşykly *seýislemek, baş öwretmek, tälim bermek* (tazyny türgenleşdirmek, oňa aw etmegi öwretmek) ýaly söz düzümleri işjeň ulanylýar.

1.2. Aw ýaraglary bilen baglanyşykly leksika

Aw awlamagyň gadymdan bäri dowam edip gelmegi uzak döwrüň içinde dürli aw ýaraglarynyň döremegine getiripdir. Munuň netijesinde türkmen diliniň sözlük düzüminde we halkymyzyň gepleşik dilinde aw ýaraglarynyň dürli görnüşlerini aňladýan baý leksika jemlenipdir. Bu leksika, öňde goýlan maksada görä, üç bölege bölündi. Toparçalarda getirilýän sözleri seljermäge girişmezden ozal *ýarag* sözi barada durup geçmek maksadalaýyk hasaplanylady. Alymlar kesýän, atýan we ot açýan gurallary aňladýan bu sözüň manysy barada iki çaklama ýöredýärler. *Ýarag* adalgasy «uruş geýimi» manysyndaky *ýarak* sözünden emele gelendir diýen pikir birinji çaklama. *Ýarak* sözi 732-nji ýylda Orhon derýasynyň boýunda Kültegiine bagyşlanyp dikilen daşyň ýüzüne ýazylan ýazgylarda duş gelýär. Ikinji çaklamada bolsa bu adalga *ýarmak* işliginiň *ýa:r* kökünden we *-ak* goşulmasyndan durup, ol «ýaryjy gural» diýen manyny berýär diýlen pikir öňe sürülýär. Şeýle ýagdaýda birinji *a* sesindäki uzynlyk soňy bilen ýitipdir [15, 411 s.]. Türkmen nusgawy edebiýatynyň dilinde *ýarag* sözüniň manydaşy hökmünde *salah* adalgasy hem ulanylýar. Emma ol häzirki wagtda aw adalgasy hökmünde ulanyşdan galypdyr.

1.2.1. Aw pyçaklary bilen baglanyşykly sözler

Aw pyçaklary ýaraglaryň içinde ilkinji dörän guraldyr. Bu serişde aw haýwanlaryny öldürmek we olary soýmak üçin niýet-

lenilip ýasalýar. Türkmen awçylary pyçaklary hem-de olaryň böleklerini aňladýan sözleriň we söz düzümleriniň birgiden toplumyny ulanýarlar.

Pyçak. Sowuk ýaraglaryň esasy obýektini aňladýan söz. Awçy mergenler pyçagy ýere sünjüp, sapynyň üstünde tüpeňniň nilini goýup atmak üçin hem peýdalanýarlar.

Pyçak sözünüň köki «kesmek» manysyndaky *biçmek* işligindendir, agaç kesýän byçgy ýaly guralyň adyna hem esas bolan *biç* sözüdir. *Pyçak*, *byçgy* ýaly sözlerde *pyç/byç* sözlerine goşulan *-ak* söz ýasaýjy goşulmadyr [15, 60 s.].

Ulanylyş aýratynlygyna, şeýle-de, tygynyň hem sapynyň materialyna we uzynlygyna görä pyçagyň dürli görnüşleri bolýar. Görnüşleriň ählisi awçylykda peýdalanýlar.

Gezlik. Uzynlygy bir geze barabar pyçak. Bu söz W.W. Radlowyň sözlüğünde «kiçi jübi pyçagy» [96, 1180 s.], L.Z. Budagowyň sözlüğünde «çakgy» [64, 127 s.], I.A. Belýaýewiň sözlüğünde «adaty gündelik pyçak» [56, 88 s.], Mahmyt Kaşgarlynyň işinde «aýallaryň köýnegine berkidilýän kiçi pyçak» [81, 478 s.] ýaly manylarda berlipdir.

Ç. Garajaýewiň bellemegine görä, *gezlik* öň *çakgy* sözi bilen manydaş ulanylan bolsa-da, häzirki döwürde bu söz pyçagyň has uly görnüşini aňladýar. *Gezlik* sözi *gez* (tirsekden barmaklaryň ujuna çenli aralyk) sözünüň yzyna *-lik* goşulmasy goşulyp ýasalan atdyr [24, 29 s.].

Ýanpyçak. Guşaga dakylp, ýanyň bilen göterilýän uly bolmadyk pyçagyň görnüşü. Käwagt bu enjama *bilpyçak* hem diýilýär. *Ýanpyçak* we *bilpyçak* sözleri enjamyň göterilýän ýerine görä döräpdir.

Aksaply. Demir ussalary tarapyndan ýanpyçakdan ulurak edilip ýasalýan sowuk ýaragyň görnüşü. Aksaplynyň sapy uly

mallaryň süňkünden, tygy ýokary hilli polatdan ýasalýar. Ol, esasan, gyny bilen guşaga gysdyrylyp göterilýär. Pyçagyň bu görnüşi sapynyň reňkine görä at alypdyr.

Sapy piliň gyýak süňkünden ýasalýan pyçaga *şirmaýy sap*, goçuň şahyndan ýasalýanyňa bolsa *şah sap* diýilýär. Pyçagyň bu görnüşleri onuň sapynyň materialyna görä at alypdyr.

Jöwher pyçak. Damask poladyndan ýasalýan aw pyçagy-nyň görnüşi. Tygy ýokary hilli polatdan bolan bu pyçak aksapla meňzeşdir.

Dembermez. Iri aw pyçagyň görnüşi. Onuň sapy süňkden we agaçdan ýasalýar. Pyçagyň görnüşiniň haýbatly bolmagy oňa şeýle adyň dakylmagyna getiripdir.

Çakgy. Gowy polatdan ýasalýan epleme pyçak. Çakgy türkmen diliniň gökleň şiwesinde *çaky* görnüşinde duş gelýär [78, 130 s.]. Onuň sapynyň ortasy çakgynyň tygy ýerleşer ýaly kesilip, şahdan, demirden we agaçdan ýasalýar. Bu enjam köplenç jübüde göterilýär. Çakgy bir dilli edilip ýasalypdyr. *Dil* diýlip onuň açylyp ýapylýan ýiti tygyna aýdylýar.

Alymlaryň çaklamalaryna görä, *çakgy* diýen at daşdan ot çykarýan çakmagyň adynyň bir görnüşidir [15, 81 s.]. Bir tarapy kesmek, beýlekisi urmak üçin niýetlenilen çakmaklar hem bolupdyr. Şolara *çakgy* (*çakgyç*, ýagny «ot ýakýan pyçajyk») diýlen bolmagy mümkin. *Çakgy* sözi «amatly» manyny berýän *çaklaň* sözünden bolmagy-da mümkin.

Gama. Iki ýüzli, uýy ýiti sowuk ýaragyň görnüşi. Gamanyň tygynyň uzynlygy 30-50 santimetre ýetip, onuň iki ýüzünde hem gan akar ýaly joýasy, sapynyň ön we yz tarapynda gama elden sypmaz ýaly düwni bolýar.

Gama adalgasy W.W. Radlowyň we L.Z. Budagowyň sözlüklerinde-de şeýle görnüşde getirilipdir [95, 478 s.; 64, 25 s.].

Türkmen halkynyň gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň dilinde *gama* sözüne derek *hanjar* işjeň ulanylypdyr. Ýöne häzirki wagtda *gama* has köp ulanylýar. Alymlaryň bellemegine görä, *hanjar* şahyrana dilde, *gama* sözi bolsa gepleşikde gabat gelýär [24, 28 s.].

Neşder. Awlanylan haýwanyň derisini almak üçin peýdalanylýan aw pyçagy.

Tyg. Sowuk ýaraglaryň uzalyp, inçelip gidýän bir ýa iki ýüzli ýiti durky, uzynlygy.

Gylaw. Sowuk ýaraglaryň kesýän ýiti ýüzi. *Gyl* «gyly ikä bölüp bilýän» manysynda bolup, *-aw* söz ýasaýjy goşulmadyr [24, 188 s.]. Muňa *pyçagyň ýüzi* hem diýilýär.

Sap. Pyçagyň el bilen tutulýan ýeri. Oňa *eltutar* hem diýýärler. Sap köplenç agaçdan, malyň şahyndan ýa-da uly malyň süňkünden ýasalýar. *Sap* sözi iki zady biri-birine sapmagy, birleşdirmegi aňladýar. Bu serişde ärsary şiwesinde *golagaç* [9, 218 s.], hasarly, ata, gökleň şiwelerinde we garagalpagystanly türkmenleriň gepleşiginde *desde* görnüşinde ulanylýar [10, 77 s.].

Ganakar. Gamanyň tygynyň iki tarapyndaky uzynlygyna oýulyp geçirilen çyzmyk, joýajyk. Ganakar aw haýwanyna pyçak sanjylanda, gan akmak üçin goýulýar.

Ýaglaw. Pyçagyň tygy bilen sapynyň ortasyndaky ýogyn, tommaryp duran ýeri. Ýaglaw arabaçy, ärsary, salyr şiwelerinde we teke şiwesiniň mary gepleşiginde *gülwent* görnüşinde gabat gelýär [17, 96 s.].

Ahal sebitinde pyçak ýasalanda, ýaglaw tutuş demriň, poladyň özünden çykarylýar. Lebapda we Daşoguzda ýaglaw misden ýa-da bürünçden ýasalyp, tygyň üstüne çüýlenýär. Ussalaryň aýtmagyna görä, ýaglawсыз pyçak bilen haýwanyň damagyny çalmak dăp-dessura laýyk dăldir [17, 96 s.].

Gyn. Sowuk ýaraglaryň tygynyň daşyna gaýyşdan, agaçdan we demirden ýasalýan gap. *Gyn*, esasan, ýaraglary guşaga da-kyp götermek üçin edilýär.

Ç. Garajaýewiň bellemegine görä, türkmen diliniň gady-my ýazuw ýadygärliklerinde *gyn* sözi bilen birlikde *gylap* adal-gasy hem ulanylypdyr [24, 55 s.]. Häzirki döwürde *gylap* sözi ulanyşdan galypdyr.

Päýnek. Sowuk ýaraglara gynynyň uýy deşilmez ýaly kümüşden ýa-da demirden ýüzi nagyşlanyp geýdirilýän enjam. Kiçi pyçaklaryň gynynyň ujuna geýdirilýän päýnek gaýyşdan bolýar.

1.2.2. Ok-ýaý bilen baglanyşykly leksika

Adamzat tarapyndan döredilen ilkinji mehaniki enjamlaryň biri, şeýle-de, uzak aralykdaky aw haýwanyny ýa-da guşuny awlamak üçin niýetlenilen ilkinji ýarag ýaýdyr. Bu ýarag soňy bilen, esasan, harby enjam hökmünde ulanylan hem bolsa, ilki-başda ol diňe aw awlamak üçin peýdalanylypdyr. Ok-ýaý mezolit döwründe, ýagny on iki-on ýedi müň ýyl mundan ozal ulanylyp başlapdyr. Ýaýyň we onuň okunyň sada görnüşiniň döredilmegi adamzat durmuşynyň ösmegine uly itergi beripdir. Sebäbi ok-ýaýyň peýdalanylmagy aw etmegiň netijeliligini ýokarlandyrypdyr. Bu bolsa iýmit üçin et bolçulygyna eltipdir, ululy-kiçili haýwanlardan alnan dürli süňkler zähmet gurallaryny ýasamaga we senetçiligi ösdürmäge, olaryň derileri bolsa egin-eşik tikmäge we çatmalary gurmaga mümkinçilik beripdir. Türkmen dilinde müňýylyklardan bäri ulanylyp gelýän bu aw guraly bilen baglanyşykly birnäçe adalga we aňlatma ulanylýar.

Ýaý. Atylýan ýaraglaryň bir görnüşini aňladýan söz. Ýaýyň ýarym aýlaw görnüşi bolup, onuň iki ujuna kiriş daňylýar. Aw

ýaraglarynyň şeýle görnüşi berk we egip bolýan agaçdan ýa-da iri haýwanlaryň şahyndan ýasalypdyr. Türkmen ýaýlarynyň uzynlygy 110-130 santimetr, agramy 300-400 grama deň bolupdyr [41].

Gadymy ýaragy aňladýan bu söz *ýa* kökünden we *-ý* goşulmasyndan ybaratdyr. *Ýa* köki *ýaz* (ýazylýan, ýygrylyp ýazylýan) we *ýaý* (ýaýylyan) sözleriniň düzüminde-de bar, onuň yzyndaky *-ý* bolsa *-gak/-ýak* goşulmasynyň gysgalan görnüşidir [15, 416 s.].

Dilimizde *ýaý* sözi ir eýýamda *ýagak* görnüşde ulanylypdyr. Nusgawy edebiýatyň dilinde bu adalganyň köplenç *keman*, käwagt *kowus* wariantlary-da gabat gelýär. *Kowus* araplaryň *kows* sözünden bolup, «egri, tegelek» ýaly manylary aňladýar.

Geçmişde türkmen awçylary *tirkeş ýaý*, *kedep ýaý*, *saply ýaý*, *menzil ýaý* ýaly biri-birinden tapawutly ýaýlary ulanyldylar [41]. Häzirki döwürde türkmen awçylary ýaýyň *hölekýaý* diýlen görnüşini hem ulanýarlar. Onuň oky *hölek* diýlip atlandyrylýar. Hölek ululy-kiçili bolup, ol ýörite palçykdan togalanyp ýasalyar. Olaryň kiçi görnüşleri guş awlamaga niýetlenilýär. Mergen awçylar onuň bilen serçe ýaly guşlary hatasyz urup bilýärler [15, 196 s.].

Türkmen halkynyň gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň dilinde ýaýyň *demir ýaý*, *sary ýaý* (guralyň özüniň ýa-da kirşiniň ýasalan materialyna we reňkine görä dakylan atlar), *ak tözli gaty ýaý* (berýoza agajyndan ýasalan ýaý) ýaly görnüşleriniň atlary duş gelýär [24, 50 s.].

Ýaýgabza. Ýaýyň ortasyndaky el bilen tutulýan ýer.

Ýaý gollary. Ýaýgabzanyň ýokarsyndaky we aşagyndaky bölekler.

Kertik. Ýaýyň gollarynyň uçlaryndaky oýuk ýerler. Muňa *tonç kertigi* hem diýilýär.

Çille. Ýaýyň iki ujuna dartdyrylyp daňylýan serişde. Ç. Garaýew *çille* adalgasynyň pars sözüdigini we bu serişdäniň kyrk sany ýüpekden işilen bolmagy mümkindigini çaklaýar. Alym bu söz bilen bir hatarda *kiriş* adalgasynyň hem ulanylýandygyny belleýär [24, 52 s.]. *Kiriş* sözi *germek* işliginiň *ger* kökünden we at ýasaýjy *-iş* goşulmasyndan durýar. Bu at ýüpüň, simiň gerilýändigini bilen baglanyşyklydyr [15, 225 s.]. *Kiriş* ökün, düýe ýaly mallaryň aýak damarlaryndan, işilen derilerden ýa-da guradylan içegelerden hem edilipdir [41].

Ok. Ýaýdan atmak üçin ulanylýan serişde. Ok agaçdan ýa-da gamyşdan ýasalypdyr. Arça agajyndan ýasalan oklar has gowy görüldir.

Ok sözünüň a) urug, taýpa, tire, nesil, tohum, b) düýp, esas, özen, ç) ülüş, paý, bölek ýaly manylary hem bar. Bu sözün «ülüş, paý», ýagny «uly zadyň kiçi bölegi» diýen manysy ilkinji bolup, galanlary şol many bilen bagly ýüze çykypdyr. Adalganyň «atylýan serişde» manysy hem oklaryň süňk, daş ýaly berk we tutuş närseleriň kiçi böleklerinden ýasalyandygy bilen baglanyşyklydyr [15, 254 s.].

Häzirki zaman türkmen dilinde *ok* sözi bilen bir hatarda *peýkam* adalgasy hem ulanylýar. Gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň we nusgawy edebiýatyň dilinde gabat gelýän *tir* sözi hem «ok» manysynda ulanylypdyr.

Okuň *gaýyň ok* (berýoza agajyndan edilen ok), *üç ýelekli gaýyň ok* (ýaýyň oky göni gider ýaly yz tarapyna ýapgyt edilip, üç hatar per oturdylan berýozadan edilen ok), *hadaň* (ak derekden edilen ok) ýaly görnüşleri bolýar. Türkmen nusgawy edebiýatynda ak derekden edilýän ok *tiri-hadaň* diýlip hem ulanylypdyr [38, 407 s.].

Gez. Okuň ýaýyň kirşine girýän gädigi.

Peýkam. Bu söz ýaýyň okuny aňlatmak bilen bir hatarda okuň ujuna geýdirilýän ýiti serişdäni hem bildirýär. Peýkam demir, süňk ýaly berk materiallardan ýasalyar. Nusgawy edebiýatda bu sözüň *näwek* warianty hem gabat gelýär. Eger peýkam demirden ýasalan bolsa, oňa *demren* diýilýär. *Demren demir* sözünden we kiçeltmegi bildirýän *-en* goşulmasyndan durýar [15, 114 s.]. Süňkden ýasalan peýkama bolsa *soýa* diýilýär. *Peýkam, demren* we *soýa* sözleriniň gatnaşmagynda *peýkamly ok, peýkamsyz ok, demrenli ok, demrensiz ok, soýaly ok, soýasyz ok* ýaly söz düzümleri hem ulanylýar.

Zehgir. Ýaýyň oky atylanda, kirşi çekmek üçin elin başam barmagyna geýdirilýän ýüzük.

Sagdak. Ýaýyň oklaryny salmak üçin agaçdan ýörite ýasalyan gap. Ol gaýyş bag arkaly eginden asylyp göterilýär. *Sagdak* sözi ilki peýkamy aňladypdyr. Onuň köki *sag* bolup, «sanç» manysyndaky *sok* (peýkamý sokmak – A.B.) sözi bilen asyldaşdyr [15, 293 s.]. *Sagdak* türkmen awçylarynyň arasynda *tirdan, okdan, okluk* we *salar* diýlip hem atlandyrylýar. *Salar* sözi *sal*, ýagny *salmak* işliginden bolup, onuň yzyndaky *-ar* söz ýasaýjy goşulmadyr.

Ýaýdaş. Ýaý salmak üçin tikilýän gap. Ol ýaýyň ölçegine görä dürli ululykda bolýar.

Geçmişde ýaýçylaryň arasynda uzak aralyga ok atmak boýunça «menzil atyşygy», ok bilen nyşana göni urmak boýunça «nyşana atyş», uýy demir peýkamly ok bilen galyň agajy ýa-da gaty zatlary atyp, ony böwürmek boýunça «zarply urmak» ýa-da «nyşanany döwmek» ýaly ýaryşlar hem geçirilipdir [41]. Şeýle ýaryşlar ökde awçylaryň ýetişmegine ýardam edipdir.

1.2.3. Aw tüpeňleri bilen baglanyşykly leksika

Dünýäde ylmyň we tehnikanyň ösmegi bilen, aw ýaraglary hem kämilleşipdir. Partlaýjy serişde bolan däriniň ýüze çykmagy hojalykda ot açýan ýaragyň, ýagny tüpeňiň peýdalanylyp başlanmagyna getiripdir. Alymlaryň bellemegine görä, tüpeň türkmenlerde XVI asyrdan ulanylyp başlanypdyr [55, 32 s.]. Halkymyzyň awçylyk hojalygynda bu ýaragyň baş asyrdan bäri peýdalanylyp gelinmeginiň netijesinde bolsa aw tüpeňleri bilen baglanyşykly ýüzden gowrak söz we söz düzümi dörapdir. Ot açýan ýarag bilen baglanyşykly leksikany derňemegi ýeňilleşdirmek maksady bilen, ol «Aw tüpeňleriniň görnüşleriniň atlary», «Aw tüpeňleriniň bölekleriniň atlary», «Aw tüpeňlerinden atmak üçin gerek bolan enjamlaryň we serişdeleriň atlary» hem-de «Aw tüpeňleri bilen baglanyşykly beýleki sözler» diýlen dört bölüme bölündi. Bölümlerde getirilýän adalgalary we aňlatmalary derňemäge girişmezden öňürti aw tüpeňlerini aňladýan esasy serişdäniň ady bolan *tüpeň* sözi barada durup geçmek maksadalaýyk hasaplanylady.

Tüpeň. Türkmen edebi dilinde we onuň aglaba şiwelerinde ot açýan, uzyn nilli ýaragy aňladýar.

Sözüň kökünü S. Atanyýazow şeýle düşündirýär: «*Tüw, tüf* ses meňzetmesinden we *-ek* goşulmasýndan hasyl bolan *tüpeň* sözi, aslynda, guş awlamak üçin niýetlenilip, howany gysmak arkaly oky zarp bilen atýan oýnawaç ýaragy aňladypdyr. Kaşgarly öl çybygyň gabygyny tutuşlygyna (ýarmazdan) sogrup almak we ol gurandan soň, agzyna göjek gysdyryp, serçe atmak üçin niýetlenen turbalara *çigilçe tüwek* diýilýändigini belleýär. Ynha, şol *tüwek* sözi soňra türkmen dilinde *tüpeň* görnüşine geçýär» [15, 361 s.].

Gadymy türkmen edebiýatynyň dilinde, janly gepleşikde, käbir şiwelerde *tüpeň* sözüniň manysynda ulanylýan *myltyk* leksemasy hem duş gelýär. Bu söz mukry we hatap şiwelerinde, şeýle-de, kyrköýli gepleşiginde *multuk* görnüşinde ulanylýar [19, 139 s.]. Türkmen edebi diliniň aralyk (neýtral) stilinde *tüpeň* sözi işjeň ulanylýar, *myltyk* bolsa az gabat gelýär. Dilçileriň bellemegine görä, *myltyk* çeper eserlerde stilistik maksatlar üçin peýdalanylyp bilner [13, 33 s.].

Türkmen edebi dilinde *tüpeň* sözi bilen baglanyşykly *tüpeň agzy*, *tüpeň nili*, *tüpeň gundagy*, *tüpeň gulagy*, *tüpeň çakmagy*, *tüpeň bagy*, *tüpeň çybygy*, *tüpeň garawuly*, *tüpeň sesi*, *tüpeň oky*, *tüpeň atmak*, *tüpeň oklamak* ýaly birnäçe söz düzümi peýda bolupdyr. Ýöne *myltyk* adalgasy bilen baglanyşykly täze söz düzümi ýasalmandyr.

1.2.3.1. Aw tüpeňleriniň görnüşleriniň atlary

Aw tüpeňleriniň peşenli ýa-da peşeňsiz bolmagy, döwölüp (omruly) ýa-da agzyndan oklanmagy, niliniň hyrly ýa-da hyrsyz bolmagy, çakmakly ýa-da çakmaksyz bolmagy ýaly aýratynlyklary boýunça olar biri-birinden tapawutlanýarlar.

Hyrly. Niliniň içine hyr edilen, agzyndan doldurylyp, ýeke gülle atýan mäseli tüpeň. Ussalar ýasy demri ölçäp alyp, ony otda gyzdyryp, towlap nil ýasapdyrlar, soňra hyrkeş bilen niliň içine çepden saga aýlanýan alty-ýedi aýlawly hyr kesipdirler. *Hyrly* diýen adyň manysy hem şundan ýüze çykypdyr. Niliň hyrynyň aýlawy näçe köp bolsa, ok şonça uzaga atylypdyr. Bu ýarag bilen howply ýyrtyjylar awlanylypdyr. Hyrlynyň niliniň uç tarapynda ony ýere diräp atar ýaly haçja görnüşli mäsesi bolýar. Şonuň üçin, bu ýarag *şahly tüpeň* diýlip hem atlandyrylýar.

Hyrlynyň ady bilen baglanyşykly *hyrly tüpeň, aýakly hyrly, iki aýakly hyrly* ýaly söz düzümleri ulanylýar. *Hyrly* sözünüň gatnaşmagynda *hyrly atjak ýaly bolmak* (sähelçe zada güýmenip başagaý bolmak) ýaly söz düzümi hem ýüze çykydyr.

Kelte. Gysga nilli hyrly tüpeň.

Hyrlyz. Nilinde hyry bolmadyk ýarag. Hyrlyza *tekiz nilli ýarag* hem diýilýär.

Şemhal. Gadymy aw tüpeňi. Muňa *pelteli ýarag, pelteli tüpeň* hem diýlipdir. Ol hyrly garanynda kelteräk, uzaga atýan tüpeňdir. Şemhalyň gurşun oky hyrlynyňkydan birneme ulurakdyr. Bu tüpeň arkaly has iri haýwanlar awlanylypdyr. Onuň niliniň uzynlygy on iki garyş bolup, hyrynyň sany-da on iki sanydyr. Onuň ady parslaryň *şem* (çyra) we *hal* (köki belli däl) sözlerinden durýar [15, 327 s.]. Türkmen diliniň änew şiwesinde bu söz *şahmal* görnüşinde gabat gelýär [13, 35 s.].

Berdenke. Ýeke gülle atýan aw tüpeňi. Bu ýaragyň ady rus tüpeň ussasy Berdanyň ady bilen baglydyr, ýagny *berdenke* «Berdanyňky» diýen manyny berýär. Bu sözde çekimlileriň düzümindäki *a-e* ses gezeleşmesi bolup, ol asyl görnüşini üýtgedipdir. *Berdenke* türkmen halkynyň gepleşik dilinde *berdeňke, berzeňke* diýlip hem atlandyrylýar. Bu söz I.A. Belýaýewiň söz-lüğünde hem *berzeňke* görnüşinde berlipdir [56, 17 s.].

Çakmak. Çakmakly tüpeňleriň umumy ady. Ol I.A. Belýaýewiň işinde *çakmagy* görnüşde getirilýär [56, 130 s.].

Seçmedan. Peşene her hili ululykdaky seçme bilen däri doldurylyp atylýan nili hyrsyz tüpeň, seçme salnyp atylýan aw tüpeňleriniň umumy ady. Ärsary şiwesinde bu ýarag *seçmekeş* görnüşinde duş gelýär [9, 228 s.].

Türkmen dilinde seçme bilen atylýan ýaragy aňladýan *garatüpeň* adalgasy hem ulanylýar. Muňa *garanil* hem diýilýär. Bu

tüpeňe niliniň reňkine görä at berlipdir. *Garatüpeň* sözünüň gatnaşmagynda «garatüpeňiň agzy ýaly» (sowuk habar getirmek) ýaly frazeologizm hem ýüze çykypdyr. Garagalpagystanly türkmenleriň dilinde *garatüpeň garamylytk* görnüşinde gabat gelýär [11, 203 s.].

Tosar. Seçmekeş tüpeňler bilen deňeşdirilende, kelteräk nilli, atylanda oky 60-70 metre ýetýän we дәri az guýulýan aw tüpeňi. Bu söz ýomut şiwesiniň demirgazyk gepleşiginde ulanylýar [13, 35 s.]. Tosara ýerli awçylar *üçtowsar* hem diýýärler.

Salary. Tosar bilen deňeşdirilende, nili uzynrak, 100 metre golaý uzaklyga atýan aw tüpeňi. Bu söz hem ýomut şiwesiniň demirgazyk gepleşiginde gabat gelýär [13, 36 s.].

Çapyk. Salarynyň nilinden ýogyn we uzyn, дәri köp guýulýan aw tüpeňi.

Sozan. Ýeňil ýekenil aw tüpeňi. Ol guş awlamak üçin ulanylýar. Şonuň üçin, oňa *guşsozan* hem diýilýär. Bu tüpeňiň *maňkasozan* diýlip atlandyrylyş warianty-da bar.

Döwme, omurma. Nil bilen gundagyň birigýän yerinden omrulyň (döwlüp) ok salynýan ýeke we goşa nilli aw tüpeňi. Bu sözleriň gatnaşmagynda *döwme tüpeň, omurma tüpeň* ýaly söz düzümleri ulanylýar. Aw tüpeňleriniň şeýle görnüşleri garagalpagystanly türkmenleriň dilinde *gazuw* diýlip atlandyrylýar [11, 251 s.].

Ýekenil. Ýeke ok atýan aw tüpeňiniň görnüşü. Ol bir nilden ybarat bolup, bir gezek atylandan soň, täzedden dol-durylýar. Käwagt *ýekenil* sözüne derek *toňkatar* (atylanda çykarýan sesine görä berlen at), *ýekatar* (bir gezek atýandygy üçin dakylan at) sözleri hem ulanylýar. *Ýekenil* sözi *ýekenil tüpeň, ýekenil omurma tüpeň* ýaly söz düzümlerini-de hasyl edýär.

Goşa. Iki nilli, yzly-yzyna iki ok atyp bolýan tüpeň. Niller gapdallaýyn ýa-da biri-biriniň üstünde dikleýin ýerleşýär. *Goşa* sözüniň gatnaşmagy bilen *goşanil*, *goşa tüpeň*, *döwme goşa*, *omurma goşa*, *goşa-omurma tüpeň*, *kese goşa*, *dik goşa* ýaly söz düzümleri emele gelipdir.

Üç halka tagmaly nemes goşasy. Germaniýada öndürilen üç halka tagma bellikli goşa nil aw tüpeňi.

Jysmyk. Kiçi kalibrli tüpeň. Bu tüpeň atylanda jyssyldap ses etmegi oňa şeýle adyň dakylmagyna getiripdir. Aw tüpeňiniň bu görnüşi ýomut şiwesiniň demirgazyk gepleşiginde *innemez* [13, 37 s.], änew şiwesinde bolsa *sessiz tüpeň* [13, 37 s.] diýlip atlandyrylýar. Jysmyk bilen köplenç buky ýerde oturylyp, süri bolup gelen aw guşlary awlanylýar.

Karabin. Gysga nilli tüpeňiň görnüşi.

Bäşatar. Daragyna baş ok ýerleşýän tüpeň. Ol änew şiwesinde *bäşatylan* görnüşde duşýar [13, 37 s.]. Bu tüpeňiň *garanil başatar*, *ýapon başatary* ýaly görnüşleri bolup, olaryň birinjisi reňki boýunça tapawutlanyp, ikinjisi öndürilen ýeriniň ady bilen ulanylýar.

Altatar. Daragyna alty ok sygyp, olary yzly-yzyna atyp bilýän tüpeň.

Onatar. Daragyna on ok ýerleşýän tüpeň.

Onbiratar. Daragyna on bir ok ýerleşýän tüpeň.

1.2.3.2. Aw tüpeňleriniň bölekleriniň atlary

Nil. Ot açýan ýaraglaryň içi hyrly ýa-da hyrsyz, turba şekilli metaldan edilen bölegi. Içi hyrly nilde gülle, hyrsyz nilde seçme atylýar. Nil her tüpeňde uzynlygy, gysgalygy we niliniň görnüşi, sany boýunça dürli hilli bolansoň, *ýekenil*, *goşanil*, *uzyn nilli*,

gysga nilli tüpeň, garanil tüpeň ýaly sözler we söz düzümleri ýüze çykydyr.

Göz. Tüpeňiň ok salynýan ýeri bilen birlikde nili.

Hyr. Gülle bilen atylýan tüpeňiň niliniň içindäki aýlawly çyzygy, ýoly. Ol gülläniň niliň içinde aýlanyp, batly atylmagyny üpjün edýär. Tüpeňçiler hyr kesmek üçin ýörite *hyrkeş* diýlen guraly peýdalanýarlar.

Garawul. Tüpeňiň niliniň ujunyň ýokarsynda çykyp duran demirjik. Ol aw haýwanyny ýa-da guşuny nyşana almak üçin hyzmat edýär. *Garawul* sözünüň gatnaşmagynda *garawula almak, garawula mündürmek* ýaly söz düzümleri hem peýda bolupdyr.

Didiwan. Tüpeňiň niliniň ujundaky garawula dogrulanýan haçja ýa-da dilkaw görnüşli kertik ýeri. Didiwan niliň başlanýan, ýagny gundaga birigýän ýeriniň üstünde goýulýar. *Didiwan* sözünüň asly parsalaryň *dideban* adalgasyndan bolup, ol «çenemek» diýen manyny berýär [17, 41 s.].

Häzirki zaman türkmen dilinde *didiwan* bilen birlikde *prisel* sözi hem ulanylýar.

Gundag. Nile berkidilýän we tüpeň atylanda, gerdene direl-ýän agaç bölegi. *Gundag* sözi *gundamak* işligindendir. Sebäbi tüpeň niliniň ok salynýan agzy, mäşesi, gulagy agajyň içinde ýerleşdirilýär. Änew şiwesinde bu serişdä *katagundag* diýilýär. *Kata* «ketde», ýagny «uly» ýa-da «gaty» diýen manyny berýär.

Gulak. Tüpeňiň nili bilen gundagynyň arasynda ýerleşip, ilki yza çekilip atylanson, öňki ýerine barýan egrije demir.

Mäşe. Tüpeň gundagynyň aşak tarapynda süýem barmak bilen çekilýän ýarym aý şekilli demir bölejik. Bu söz ärsary şiwesinde *depgi* görnüşinde gabat gelýär [9, 220 s.]. Gulagy gaýtarylan ýaragyň mäşesi çekilende, ol misi ýaryp, tüpeňi

göçürmek üçin hyzmat edýär. Mürçe gepleşiginde mäsäni gysmak, ýagny çekmek bilen baglanyşykly hereket *sykmak* işliginiň üsti bilen aňladylýar [10, 160 s.].

Hyrlynyň niliniň uç tarapyndaky ätişgir görnüşli, açylyp, eplenip duran bölegine-de *mäşe* diýilýär. Muňa *hyrlynyň aýagy* hem diýilýär. Mäşe ýere direlip, atylýan ýaragyň niliniň gymyl-daman berk durmagy üçin hyzmat edýär.

Ýetimgundag. Mäsäniň öň tarapynda niliň aşagyndaky bilezikler arkaly nile berkidilýän uzyn agaç. Änew şiwesinde muňa *milteýi* diýýärler [13, 38 s.]. Ol çep eliň aýasynyň üstünde goýlup, tüpeňi dürs saklap çenemäge, şeýle-de, ok atylanda, eliňi gyzdymazlyk üçin kömek edýär. Ýetimgundag esasy gundagdan özbaşdak bolany üçin, «ýetim» manysynda at alan bolmagy ahmal.

Aşyk. Hyrlynyň mäsäsinin ýetimgundaga birleşýän yerindäki togalajyk agaç.

Ýelgoruk. Gundagyň aşak tarapynda mäsäniň daşyna aýlanyň duran metaldan edilen enjam. Bu söz ata şiwesinde we teke şiwesiniň mary gepleşiginde duş gelýär [13, 41 s.]. Ol ýomut şiwesiniň demirgazyk gepleşiginde *gorug* görnüşinde ulanylýar [13, 41 s.]. Ýelgoruk gulak gaýtarylgy mahaly, tötänlikde mäsäniň gysylmazlygyny üpjün edýär. Onuň hyzmaty mäsäni goramakdyr.

Çeker. Oky nile sürýän we atylan okuň boş peşenini nilden çykarýan tüpeň serişdesi. Janly gepleşikde *çeker* sözi bilen birlikde *zatwor* adalgasy-da ulanylýar.

Çakmak. Tüpeňi göçürmek üçin mäşe gysylanda, peşeňe gysdyrylan jama gelip urýan, çekeriň gaty metaldan ýasalan kütäk uçly urgujy. Çakmak mürçe we ata şiwelerinde *çekiç* [17, 33 s.], änew şiwesinde *misezen* [13, 40 s.], ýomut şiwesiniň daşoguz gepleşiginde bolsa *temençe* [13, 40 s.] diýlip atlandy-

rylýar. Alymlar bu serişdäniň *daban*, *egridaban* ýaly wariantlaryny-da getirýärler [17, 87 s.].

Nayça. Agzyndan oklanylýan tüpeňlerde niliň düýbünde mis-jam oturdar ýaly nilden çalaja çykyp duran kiçijik içi deşikli bölek. Ol gökleň şiwesinde *misenek* görnüşinde duş gelýär [17, 59 s.]. G. Ataýew bu sözün *misege* wariantyny-da belleýär [17, 66 s.].

Darak. Başatar, altatar ýaly tüpeňlerde ok salynýan ýer, okguty. Dilimizde köplenç bu söze derek *magazin* adalgasy ulanylýar. Emma Ç. Garajaýewiň pikiriçe, başatar, altatar ýaly ýaraglaryň ok salynýan gutusyny aňlatmak üçin *darak*; awtomat, pulemyot ýaly ýaraglaryň ok salynýan gutusyny aňlatmak üçin bolsa *magazin* sözi ulanylsa gowy bolar. Alymyň bellemegine görä, *darak* sözi onuň daşky şekiliniň daraga (baş darak, ýün darak) meňzeşligi üçin şeýle atlandyrylypdyr [24, 47 s.].

Tüpeňdyrnak. Ok atylandan soňra, tüpeň omrulan mahaly, peşeni yza süýşürýän serişde. Ol omurma tüpeňlerinde peşeniň nile salynýan ýerinde bolýar. Tüpeňdyrnagyň adamyň dyrnagyna meňzedilmegi oňa şeýle adyň dakylmagyna getiripdir.

1.2.3.3. Aw tüpeňlerinden atmak üçin gerek bolan enjamlaryň we serişdeleriň atlary

Ok. Ot açýan ýaraglarda atylýan serişdeleriň esasy görnüşini aňladýan söz.

Peşen. İçine däri, seçme ýa-da gülle salnan dürli ölçegdäki, dürli şekilli metal turbajyk. Ol ärsary şiwesinde *mişek* görnüşinde ulanylýar [9, 225 s.].

Gülle. Peşeniň agzynda goýulýan süýri ýa-da togalak gurşun.

Seçme. Tüpeňden aw guşlaryny we ownuk haýwanlary awlamak üçin ulanylýan ownuk, togalajyk gurşunlar. Seçmäniň

üsti kagyz, letde bilen berçinlenip dykylýar. Ok atylanda, awa seçelenip gidişi oňa şeýle adyň dakylmagyna getiripdir [15, 302 s.]. Ölçegine görä, seçmäniň *iri seçme we ownuk seçme* ýaly görnüşleri bolýar. Seçmä Stawropol türkmenleriniň gepleşiginde *syçratgy* diýilýär [17, 73 s.]. Bu söz hem onuň nyşana syçrap gidişi bilen baglanyşykly döräpdir.

Däri. Peşeňde seçmäniň aşagyndan guýulýan partlaýjy madda. Muňa *huruş* hem diýilýär.

Mis, jam. Därä ot düşürmek üçin peşeňiň düýbünde oturdylýan, içinde çalt ýalynlaýan jisimli serişde. Ýomut şiwesiniň demirgazyk gepleşiginde muňa *çeşne* diýilýär [17, 45 s.]. Mis peşeň oklanmazdan öň, onuň düýbündäki çukurjyga, ýagny jiňe kakylp oturdylýar. *Mis* sözi bu serişdäniň ýasalan materialy bilen, *jam* bolsa onuň kiçijik jama meňzedilýändigini bilen baglanyşykly döräpdir. Bu sözler köplenç *mis-jam* görnüşinde bilelikde ulanylýar.

Jiň. Peşeňiň düýbündäki mis oturdylýan tegelejik, ortasy iki deşikli ýer. Bu söz diňe teke şiwesiniň mary gepleşiginde duş gelýär [17, 46 s.].

Huruşlyk. Peşeňiň içine guýulýan däriniň mukdary. Muňa *atym* hem diýilýär. Eger peşeňiň därisi az bolup, güllendir seçmeler islendik uzaklyga gidip bilme, onda *hurşy az bolupdyr* diýilýär.

Guýum. Däriniň, seçmäniň peşeňe guýulýan möçberi, mukdary. Söz *guýmak* işliginden döräpdir.

1.2.3.4. Aw tüpeňleri bilen baglanyşykly beýleki sözler

Tüpeňçybyk. Tüpeňiň içini arassalamak üçin hem-de agzynyndan oklanýan tüpeňiň därisiniň, seçmesiniň, güllisiniň üstünden

dykylýan keçäni dykyp berkleşdirmek üçin ulanylýan, uýy tokga, ýogyn sim çybyk. Muňa *çybyk* hem diýilýär. Onuň ýokarky ujunda halka ötürilýän deşigi bolýar. Tüpeňçybyk ýaragyň niniň aşagyndaky ýörite ötürilýän ýerine sokulyp goýulýar. Ýasalýş aýratynlyklaryna görä onuň *uzyn tüpeňçybyk we gysga tüpeňçybyk* ýaly görnüşleri bolýar. *Tüpeňçybyk* ärsary şiwesinde *sümme* görnüşinde ulanylýar [9, 228 s.]. *Sümme* sözi *sümmek* işliginden we at ýasaýjy *-me* goşulmasyndan durýar [15, 313 s.]. Bu serişdäniň ady bilen birlikde *şompol* adalgasy hem işjeň ulanylýar.

Hatar. Ok salmak üçin gaýyşdan ýa-da brezentden ýörite tikilýän esbap. Ol bile guşanylyp göterilýär. Kähalatda bu söze derek *okluhatar*, *hatargözne* ýaly manydaş sözler hem ulanylýar.

Ölçeğ. Tüpeňiň peşeňi oklananda ýa-da hyrly ýaly agzyndan oklanýan tüpeňler doldurylanda, belli bir mukdarda guýulýan däri ölçeýän gutujyk. Teke şiwesiniň ahal gepleşiginde bu enjama *temek* [17, 78 s.] diýilýär.

Okdan. Seçme, däri salynýan gap. Ol gaýyşdan ýasalýar. *Okdanyň seçme gap*, *seçmedan* we *seçmekeş* ýaly wariantlary hem bar. Bu sözler bilen birlikde *konteyner* adalgasy hem ulanylýar.

Däriguty. Däri gury saklamak üçin agaçdan ýa-da şahdan ýasalýan gap. Däriguty şahdan ýasalanda, uly malyň şahynyň içi arassalanyp, iki tarapy hem göni kesilýär. Soňra agaçdan dyky ýasalyp, iki gapdaly hem pugta berklenýär. Amatly ýeri deşilip, agyz goýulýar. Çyg çekmezligi üçin därigutynyň daşyna galyň gaýyş hem çekilýär.

Tüpeň gaby. Tüpeňi tozandan we beýleki zeperlerden gorap saklamak üçin gaýyşdan we beýleki materiallardan ýasalýan ýörite daşlyk.

Gundak gaby. Gundagy oramak üçin niýetlenilip tikilýän daşlyk. Ol köplenç gönden tikilýär.

Tüpeň ýagy. Poslamazlygy, zaýalanmazlygy üçin tüpeňe çalynýan suwuklyk.

1.3. Duzakçylyk, gapançylyk bilen baglanyşykly leksika

Ýabany haýwanlary awlamakda peýdalanylýan iň gadymy enjam dürli görnüşli duzaklardyr. Münlerçe ýyl ozal ýaşan adamlar aw haýwanlaryny garym gazmak arkaly tutupdyrlar. Soňra sada görnüşli duzaklar, gapanlar ýüze çykypdyr. Tejribäniň artmagy bilen, olar çylşyrymlaşyp başlapdyr. Şeýle ewolýusiýa hadysasy duzak ýasamak, gapan gurmak bilen baglanyşykly özboluşly leksikanyň emele gelmegine we onuň kem-kemden baýlaşmagyna eltipdir.

Türkmen halky awçylyk hojalygynda duzaklaryň we gapanlaryň dürli görnüşlerini ulanýarlar. Dilimizde bu gurallaryň adyny aňladýan birnäçe adalga we aňlatma gabat gelýär. Üçünji tematik topar «Duzakçylyk bilen baglanyşykly sözler» hem-de «Gapançylyk bilen baglanyşykly leksika» diýen iki bölege bölünip derňelýär.

1.3.1. Duzakçylyk bilen baglanyşykly sözler

Duzak. Awlanylýan haýwany ýa-da guşy tutmak üçin gurulýan tilsim, emel. *Duzak* sözünüň *duz* köki gadymy *tor* sözünüň ses öwüşginleridir. Bu sözün yzyndaky *-ak* bolsa goşulmadyr. Ol türki dillere mahsus bolan *d~t* we *z~r* ses gezekleşigi esasynda döräpdir [15, 127 s.]. Nusgawy edebiýatyň dilinde gabat gelýän *dam* sözi *duzak* bilen manydaşdyr.

Garym. Uly haýwanlary tutmak üçin duzak hökmünde gazylyan, üsti bilinmez ýaly edilip ýuka basyrylýan çukur. Ol *gürpbasdy*, *gazma*, *awçukur* diýlip hem atlandyrylýar.

Tor. Aw guşlaryny we ownuk haýwanlary tutmak üçin ýüpden gözenek-gözenek edilip örülen duzak.

Ýylym. Guş tutmak üçin ulanylýan tor. Bu söz stawropolly, şeýle-de, buharaly türkmenleriň gepleşiginde duş gelýär [10, 106 s.; 129, 141 s.].

Daradan. Guş tutulýan tor.

Çirtmek. Torgaý, serçe ýaly guşlary tutmak üçin iki sany çeýe çybykdan ýasalýan aw guraly.

Syrtmak. Dürli aw guşlaryny, şeýle-de, towşan ýaly ownuk haýwanlary tutmak üçin niýetlenilip gurulýan duzak. Ol *gysgyç* diýlip hem atlandyrylýar. *Gysgyç gysmak* işliginden dörän adalgadyr.

Hepbik. Guş tutmak üçin çybygy, agajy egreldip ýasalýan ýönekeý duzak. Bu söz *hep* kökünden we *-bik* goşulmasyndandurýar. *Hepbigiň* manysy guş duzaga düşende, guralyň hepläp (haplap) ses edýändigini bilen baglanyşyklydyr.

Jelle. Bir ýüpe düzülen birnäçe duzak. Ol guş tutmakda peýdalanylýar. Käbir maglumatlara görä, jelle atyň guýruk gylýndan örülip hem edilýär.

Legele. Duzagyň tut agajynyň çybygyndan ýasalýan görnüşi.

Garawul. Deňizde gurlup goýlan aw torlaryny tapmak üçin ýörite edilýän belgi.

1.3.2. Gapançylyk bilen baglanyşykly leksika

Gapan. Haýwanlary awlamak üçin olaryň gezyän ýerlerinde gurlup goýulýan enjam. Gapan demirden ýasalýar. Onuň ady çowdur şiwesinde *gysma* diýlip atlandyrylýar [17, 29 s.]. *Gapan* ady *gapmak* işliginden we *-an* goşulmasyndandöräp, üstünden

basan haýwanyň aýagyndan gapyp, gapjap tutýandygy bilen bagly döräpdir [15, 157 s.].

Möjek gapan. Möjek ýaly güýçli haýwanlary tutmak üçin gurulýan uly gapan. Dilçi G. Ataýewiň bellemegine görä, gapanyň bu görnüşiniň käbirleriniň saly iki bolýar [17, 59 s.]. Möjek gapanyň salyna zynjyrly aran dakylýar.

Towşan gapan. Towşan ýaly kiçi haýwanlary awlamak üçin gurulýan kiçi gapan. Bu gapanyň agzy uly gapanlara seredeniňde gowşagrak bolýar. Agzy gaty gapanlar towşanyň aýagyny gyrk-gyç bolýar.

Çappa. Guş tutmak üçin ýasalýan gapan. Onuň *şappa* diýlip atlandyrylyş warianty hem bar. Bu sözleriň manysy guş duzaga düşende, guralyň çaplap, şaplap ses edýändigini bilen baglanyşykly bolmagy mümkin.

Sal. Gapanyň agzyny berk gysyp durýan ýasy, ýaý görnüşli gural. Uly gapanlaryň saly gaty bolýandygy üçin, ony aýak bilen basyp gurmaly bolýar. Gapanyň saly gowşak bolsa, oňa *agzy gowşak gapan*, gaty bolsa, *agzy gaty gapan* diýilýär. Sal gowşak bolsa, ol gapana düşen haýwanyň aýagyny sypdyrýar. Gapanyň ýaýyny iki tarapdan gysyp durar ýaly uly, güýçli haýwanlar üçin *goşa sally gapan* (*iki sally gapan*) ýasalýar, ýagny gapanyň iki tarapyna hem sal edilýär. Salyň ujuna bolsa zynjyrly aran dakylýar. Kiçi haýwanlar üçin bolsa *ýeke sally gapan* (*bir sally gapan*) gurulýar.

Aran. Bir ujy halkaly, ikinji ujy üç ýa-da dört sany dişe bölünip yzyna gaýtarylan, labyra meňzeş uly bolmadyk enjam. Aran, esasan, gapanyň salyna demir zynjyr arkaly berkidilip, gapan gurlanda ýere gömlüp goýulýar. Gapana düşen haýwan ony süýrüp gidende, aran bir zada ilip, awy saklaýar ýa-da giden ugrunyň yzyny görkezýär. Bu enjamyň ady ata şiwesinde *çaňňa* görnüşinde ulanylýar [17, 16 s.].

Ýaý. Gapanyň iki sany ýarym aýlaw görnüşli açylyp ýapylýan we gapjaýan bölekleri. Bu serişde *ýaýjyk* diýlip hem atlandyrylýar. Ýemreli şiwesinde bolsa muňa *hapbyk* diýilýär [17, 97 s.]. *Hapbyk* diýen adyň *hap* köki *gap* (*gapmak*) işlikleri bilen asyldaş bolup, bu ses we şekil meňzeşligi esasynda dörän sözdür. Sözüň yzyndaky *-byk* goşulmadyr.

Itaýak. Gapanyň ýaýlarynyň onuň aşaky tegelek düşegine berkidilýän ýeri.

Gapankeçe. Aw gapanynyň üstüne goýulýan bölek keçe.

Pitik. Gapanyň keçasine berkidilýän iki-üç kertiklije kiçjik demir. Aw haýwany üsti toprak bilen gömlen gapankeça basanda, gapanyň dili pitikden sypyp, ony ýazdyrýar.

Dil. Gapan gurlanda, ýaýyň üstüni pitige ildirmek üçin niýetlenilip ýasalýan ýasy we süýnmek görnüşli demir. Diliň ikinji uýy gapanyň salyna ýüp halkajyk arkaly berkidilýär. Gapanyň pitigi onuň keçasine berkidilýär. Keçäniň üstünden basylanda, dil pitikden ýazýar.

Çitik. Gapanyň diliniň ildirilýän kertijegi.

Gapançukur. Gapan gurmak üçin gazylýan çukur. Muňa *gazyk* hem diýilýär.

Meň. Awlanylýan haýwanlary tutmak üçin gapana goýulýan et we ş.m. zatlar.

1.4. Awçylyk bilen baglanyşykly kär aňladýan leksika

Türkmen diliniň awçylyk leksikasynda kesp-käri bildirýän birnäçe söz we söz düzümi gabat gelýär.

Awçy. Aw awlamak bilen meşgullanýan adam. *Aw* sözünüň yzyna hünär bildirýän *-çy* goşulmasy goşulypdyr. Türkmen halk döredijiliginiň we nusgawy edebiýatyň dilinde bu söze derek

köplenç *saýýat* ýa-da *seýýat* adalgasy ulanylypdyr. Awçylyk bilen meşgullanmagy gowy görýän adamlara *awçyl* hem diýilýär. Gadymda türkmen halky aw etmegi öwredýän halypa awçylara *şikärbegi* diýipdirler.

Aw gözegçisi. Aw düzgünleriniň we kanunlarynyň berjaý edilmegine, aw haýwanlarynyň köpelmegine hem-de goralyp saklanylmagyna gözegçilik edýän hünärmen.

Yzçy. Galdyran yzy boýunça aw haýwanyny yzarlap tapmaga ökte awçy.

Mürüşgär. Ýyrtyjy guşlar bilen aw etmekde tejribeli awçy. Bu sözün gelip çykyşy babatda iki pikiri öňe sürmek mümkin: 1. *Mürüşgäriň* asly parslaryň *emir-i şikär* diýen aňlatmasyndan bolup, ol «şikäriň, awuň emiri, ýolbaşçysy» diýmegi aňladýan bolmagy ahmal. 2. Bu söz parslaryň *morg* we *şikär* diýen adalgalaryndan emele gelip, «guş we şikär», ýagny «guşly aw, guşly awçy» diýen manyny berýän bolmagy hem mümkin. Ýöne birinji çaklama hakykata ýakyndyr. Türkmen halkynyň gepleşik dilinde *mürüşgär* bilen bir hatarda *elguşçy*, *guşçy*, *guşly awçy* ýaly sözler we söz düzümleri işjeň ulanylýar. Öň elguşçulara *guşbaz* hem diýlipdir. *Guş* sözünüň yzyna goşulan parslardan geçen *-baz* kesbi aňladýan adalgany emele getiripdir.

Bürgütçi. Bürgüt bilen aw edýän awçy, elguşçy.

Tazyçy. Tazy bilen aw edýän awçy. Türkmenler şeýle awçylara *itçi* hem diýýärler.

Pyçakçy. Aw pyçaklaryny ýasamak bilen meşgullanýan adam.

Kemançy. Bu sözün iki manysy bar. Birinjisi ýaýyň okuny ýasaýan adamy aňladýar. Muňa *okçy* hem diýilýär. Ikinji manysy kemandan atmaga ökte awçyny bildirýär. Şeýle awçylara *ýaýçy* hem diýilýär. Ýaý ýasamak bilen meşgullanýan adamlar hem

ýaýçy diýlip atlandyrylýar. Türkmen diliniň teke şiwesiniň ahal gepleşiginde ýaýdan atmaga ezber awçylara *sagdakçy* diýilýär [10, 153 s.].

Tüpeňçi. Bu sözüň hem iki manysy bar: 1) aw tüpeňlerini ýasaýan ussa, 2) tüpeň atmaga ökde awçy.

Okçy. Aw tüpeňleri üçin niýetlenilýän dürli oklary ýasaýan ussa.

Mergen. Ýaýdan we aw tüpeňlerinden atmaga ökde awçy. Gazak alymy Ž. Bolatowyň bellemegine görä, *mergen* türki we mongol dilleri üçin umumy bolan gadymy sözdür [74, 145 s.]. Türkmen dilinde bu söz bilen bir hatarda *atgyr* adalgasy hem ulanylýar. Türkmen nusgawy edebiýatynda bolsa *mergeniň tirendaz* warianty hem ulanylypdyr.

Duzakçy. Aw haýwanlaryny dürli duzaklar gurup tutmak bilen meşgullanýan awçy.

Gapançy. Aw haýwanlaryny dürli gapanlar gurup tutýan adam. *Gapançy* diýlip aw gapanlaryny ýasamak bilen meşgullanýan demirçilere hem aýdylýar.

Şahmalçy. *Şahmal* diýlip atlandyrylýan ýüp bilen aw edýän awçy.

Läşkeş. Awçynyň awlan awuny göterýän adam. Bu söz gökleň şiwesinde we teke şiwesiniň ahal gepleşiginde ulanylýar [10, 23 s.].

Agzalanlardan başga-da, awçylyk bilen baglanyşykly kär aňladýan leksika *keyikçi*, *towşançy*, *möjekçi*, *garsakçy*, *tilkiçi*, *bedeneçi* (arabaçy şiwesinde *bedenebaz* [37, 107 s.]), *käkilikçi*, *togdaryçy* ýaly sözler hem deňşlidir.

1.5. Awçylyk bilen baglanyşykly beýleki sözler

Aw. Ýabany haýwanlary, guşlary dürli ýollar bilen tutmak ýa-da atmak bilen bagly pişe. Bu söz bilen baglanyşykly *aw awla-*

mak (awçylygyň bellenen kada-kanunlaryny berjaý edip, ýabany haýwanlary we guşlary dürli ýollar bilen tutup ýa-da atyp awlamak), *awa salmak* (elguşy, tazyny aw awlamak üçin goýbermek, aw etdirmek) ýaly söz düzümleri emele gelipdir. Türkmen dilinde «aw» manysynda *şikär*, *nahjyr*, *saýt* ýaly adalgalar hem ulanylypdyr. Olar häzirki zaman türkmen dilinde könelişen (*şikär*) we ýitip giden (*nahjyr*, *saýt*) sözler bolup, türkmen halk döredijiliginde we nusgawy edebiýatda köp gabat gelýär.

Geçmişde «aw» manysynda *sonar* sözi hem ulanylypdyr. Bu söz *sunar* (gumuk), *sonor* (gyrgyz), *sonar* (gazak) görnüşinde agzalan dillerde ilkinji gary aňladýar [15, 308 s.]. Awlanýan haýwany gar ýagan dessine yzarlamagyň aňsatdygy üçin, meýdana şu adyň dakylan bolmagy mümkin. Häzirki zaman türkmen dilinde *sonar* giň otluk meýdany aňladýar.

Atylyp ýa-da başga usul bilen tutulýan ýabany haýwanlara we guşlara hem *aw* diýilýär. Awçylaryň dilinde bu söz bilen baglanyşykly *aw haýwany*, *aw guşy* ýaly birnäçe aňlatma ulanylýar.

Awlag. Aw awlanylýan ýer, aw awlamak üçin bellenen ýer. Söz *aw* kökünden we hereketiň amala aşýan ýerini bildirýän *-lag* goşulmasyndan durýar. *Awlaga aw mesgeni* ýa-da *aw meýdany* hem diýilýär. Türkmen halkynyň gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň, halk döredijiliginiň we nusgawy edebiýatynyň dilinde *awlaga* derek köplenç *şikärge* hem-de *şikärgäh* sözleri ulanylypdyr.

Aw düşelge. Awçylaryň aw etmek üçin düşleýän ýeri.

Saýdy-harem. Aw etmek, aw awlamak bolmaýan ýer. Bu söz nusgawy edebiýatda duş gelýär.

Dura. Deňiz-derýa kenarynda guş awlananda, buky üçin gazylyan çukur, ýatar ýaly ýer.

Jüme. Awçylaryň çeşme, suw başynda çöp-çalamdan edýän buky ýeri. Muňa *öýsün* hem diýilýär.

Sürgi. Guşlary (esasan, kākiligi) tutmak üçin ýüzüne dürli reňkli mata bölejikleri tikilen tuty, perde.

Çara. Awçylaryň awlanylýan haýwany ürküzmezlik üçin öňüne tutýan mata germewli çarçuwasy. Onuň boýy 2 metr, ini 1-1,5 metr çemesi bolup, tekiz ýa-da egmegräk çarçuwasynyň ýüzüne ýukajyk mata germelýär. Çaralaryň ýüzüne geçmişde deri tutulan bolmagy mümkin. *Çara* sözi *çar* kökünden we at ýasaýjy *-a* goşulmasyndan durýar. Bu söz bilen baglanyşykly *başyňy çaramak* (durmuşyňy dolamak) ýaly söz düzümi hem saklanypdyr [15, 84 s.].

Aw goşy, aw enjamlary, aw esbaplary. Awa gidilende, awçynyň ýany bilen alýan aw serişdeleri, esbaplary. Olara aw tüpeňi, aw pyçagy, awtorba ýaly gurallardyr esbaplar degişli.

Ýantorba. Aw enjamlaryny salmak üçin niýetlenilip tikilýän torba. Awçylar ony egninden ýa-da arkasyndan asyp göterýärler. Ýantorbanyň *goşhalta* diýlip atlandyrylyşy hem bar.

Awtorba. İçine awlanylan guşlary we kiçi haýwanlary salmak üçin ulanylýan awçynyň dokama ýa-da mata gaby. Awçylar muňa *ýantorba, awhalta* ýa-da *horjun* hem diýýärler.

Taýmyl. Guş awlamak üçin ýasalýan bir adamlyk gaýyk. Boýy 3-4 metre, ini 50-60 santimetre barabar bolan bu gaýyk diňe deňizde ulanylýar. Türkmen awçylary taýmylyň *ýekberdem* (kābir ýerlerde *ýekmerdim, ýekmerdum* [125, 23 s.]) we *dommal* diýen iki görnüşini peýdalanýarlar. Bularyň birinjisi ikinjisinden biraz ulurak bolýar. Taýmyl howry bilen sürülýär [17, 77 s.]. *Howry* diýip onuň küregine aýdylýar. Bu küregiň boýy 2 metreden 2,5 metre çenli, ýokary uýy togalak tutarly, aşaky uýy ýasy bolýar. Suwuň çuň bolmadyk ýerlerinde onuň uýy ýere direlip hem sürülýär [17, 86 s.].

Bedirke. Deňizde suw guşlaryny awlamak üçin ulanylýan gaýyk. Ol taýmyldan ulurak bolup, iki kürek bilen sürülýär. *Bedirke* sözi ýomut şiwesiniň günbatar gepleşiginde ulanylýar [17, 21 s.].

Şahmal. Uly aw haýwanlaryny atly kowup tutmak üçin olaryň şahyna ýa-da kellesine atylýan syrtmakly ýüp. Bu söz *şah* we *mal* diýen iki bölekden ybarat bolup, ol «malyň, ýagny haýwanyň şahyna, boýnuna salynýan, ildirilýän ýüp» ýaly manyny aňladýar. Öň şeýle ýüpler *kement* ýa-da *arkan* diýlip hem atlandyrylypdyr. *Arkan* adalgasy «Uzyn arkan, giň duzak» nakylynda saklanyp galypdyr. Nakyldan görnüşi ýaly, arkan duzak gurmakda hem giňden peýdalanylypdyr.

Aw möwsümi, aw möhleti. Aw awlamak üçin rugsat berilýän möwsüm, wagt. Türkmenistanda ol awgust aýyndan mart aýyna çenli aralygy öz içine alýar.

Atym. Tüpeňden ýa-da ýaýdan ok atylanda ýeter ýaly aralyk, ok ýeter mümkinçiligi bolan aralyk. Muňa *okýetim* hem diýilýär.

Myçmak. Aw haýwanyny ýa-da guşuny çenemän atmak.

Ýoda. Aw haýwanlarynyň geçýän ýeri, ýoly.

Joran. Towşanyň gatnaw edýän, ýöreyän ýoly. Muňa *sokmak* hem diýilýär.

«*Höwür çek, höwür çek, höwür çek*». Awlanan haýwan awtorba salynmazdan öňürti üç gezek ýere degrilip aýdylýan aňlatma. Bu yrym «höwre çek», ýagny «höwre çeksin, höwri köp bolsun, awuň yzy kesilmesin» ýaly manylary aňladýar.

1.6. Awçylyk bilen baglanyşykly söz düzümleri, alkyşlar we nakyllar

Ýokarda görölüp geçilen leksikadan soňra awçylyk bilen baglanyşykly söz düzümlerinden, alkyşlardan we nakyllardan

mysallary getirmek ýerliklidir. Sebäbi olar türkmen halkynyň awçylyk hojalygy bilen meşgullanyş aýratynlyklaryny açyp görkezmek üçin peýdaly material bolup hyzmat edýär.

1.6.1. Awçylyk bilen baglanyşykly söz düzümleri

Aw ganlymy, janly? Awdan gaýdyp gelýän awça onuň aw awlandygyny ýa-da boş gelýändigini bilmek üçin berilýän sowal. Bu sowalyň awçynyň «*Aw ganly*» (aw şowuna düşdi, awum oňdy) ýa-da «*Aw janly*» (awum oňmady, aw şowuna düşmedi, ol janly gezip ýör) ýaly iki jogaby bolýar. Türkmenlerde «*Aw ganlymy, janly?*» diýen söz düzümi bilen birlikde «*Şemmi, şow?*» diýen aňlatma hem ulanylýar.

Ýa keyigiň ýatýşyndan, ýa mergeniň atýşyndan. Ýaýdan ýa-da aw tüpeňinden atylan ok haýwana degmedik ýagdaýynda aýdylýan aňlatma.

Bir okda iki towşan awlamak ýa-da bir okda iki towşan urmak. Birbada iki bähbitli işi ýerine ýetirmek, iki işi birden bitirmek.

Awy ompa oturtmak. Aw etmegi bes etmek.

Tilkä «gaç!», taza «kow!» diýmek. Kimdir birini bir zada ündemek.

Gyrawda towşan gözlän, kak suwda balyk yzlan ekeniň. Aw haýwanyny ýa-da guşuny tutmaly ýerini bilmedik adama aýdylýan aňlatma.

Gulatynyň awy ýaly. Oňmadyk awa aýdylýar.

Guş tutan ýaly. Şadyýan, şatlanyp ýören adama aýdylýan aňlatma. Bu aňlatmanyň «*Guş atan ýaly*» görnüşli warianty hem bar.

Ekdi guş saklan ýaly. Saklamak, ideg etmek kyn bolan öý haýwany ýa-da terbiýe bermek ýeňil bolmadyk ýaş çaga barada

áýdylýan aňlatma. Bu meňzetme ekdi guşy, ýagny elguşy eldeki-leşdirmegiň we saklamagyň örän çylşyrymlydygyny, hysyrdyly zähmeti talap edýändigini bildirýär.

Elinden guşy uçan ýaly. Keýpsiz adama áýdylýan aňlatma. Türkmenler tukat, aljyrap ýören adama «*Näme ýüzüň salyk, guşuň uçup giden ýaly*» hem diýýärler.

Gyrgy gören serçe ýaly. Ýuwaş, ümsüm adama áýdylýan aňlatma.

Awçynyň tazysy ýaly. Il içinde gapdalyňdan galmaýan adama áýdylýan aňlatma. Bu söz düzüminiň «*Goşçynyň tazysy ýaly*» görnüşli warianty hem gabat gelýär.

1.6.2. Awçylyk bilen baglanyşykly alkyşlar

Aw ganly bolsun! Awa barýan adama aw awlamagyň şowuna bolmagy, awuň diri sypmazlygy, eliniň boş dolanyp gelmezligi arzuw edilip áýdylýan dileg. Bu aňlatmadaky *bolsun* diýen söz XX asyrda döräpdir. Ondan öň bu dileg «*Aw ganly bol-a!*» diýen görnüşde áýdylypdyr. Türkmen halky awuň netijeli bolmagyny diläp, «*Awuňyz şowly bolsun!*» hem diýýärler. Söwda, alyş-beriş ýaly işler bilen meşgullanýanlara hem göçme manyda «*Awuňyz şowly bolsun!*» diýilýär.

Pygamber awy bolsun! Pygamber awundan köp aw awlamazlyk, ýagny gereginden artyk aw tutmazlyk, şerigata görä, aw etmeklik ündelýän öwüt.

Elguş bagy berk bolsun! Mürüşgäre täze elguşuny gutlap áýdylýan arzuw, dileg. Onuň «*Guşuň bagy berk bolsun!*» ýa-da «*Ganatlarynyň uýy gyrylmasyn!*» ýaly wariantlary hem bar.

1.6.3. Awçylyk bilen baglanyşykly nakyllar

Akmak söz açyşyndan belli, guş – uçuşyndan. Mürüşgärler ýyrtyjy guşlaryň uçuşyndan olaryň algyrlyk ukyplaryny tapawutlandyryp bilipdirler. Nakylýň ikinji bölegi şunuň bilen baglanyşyklydyr.

Algyr guşuň ömri az. Elguş aw pursatlarynda dürli şowsuzlyklara uçraýar: möjek, tilki, garsak ýaly ýyrtyjylar ony dişläp ýaralap bilýär, towşan yzky ayaklary bilen onuň petekesini ýaryp bilýär, elguş awuna ýokardan hüjüm edip, ony batly uranda, aýagyny ýa-da ganatyny döwdürip bilýär. Agzalan nakyl şeýle ýagdaýlar bilen baglanyşykly döräpdir.

At gadyryn münen biler, ok gadyryn – atan. Pähimiň ikinji bölegi aw esbaplarynyň gadyryny diňe ony ulanýanyň, ýagny awçynyň bilýändigini aňladýar.

Atyny berjek ýola sereder, guşuny berjek – göge. Çopansalar, ýagny eldekileşdirmek aňsat guş bilen aw etmek üçin keseki awçy elguşy sorap gelende, guşuň eýesi ilki bilen asmana seredýär, eger asman dury, imisala bolsa, onda ol guşuny berýär. Nakylýň ikinji bölegi şunuň bilen baglanyşykly.

Aw alan tazy burnundan bildirer. Awuny kowalap uzaga giden tazy yzyna dolanyp gelende, ilki bilen onuň burnuna seredýärler. Eger it awuny alan bolsa, onda burny ganly ýa-da tüýli bolýar.

Aw aljak guşuň çünki egri. Elguşçular ökde ýyrtyjy guşlary onuň çüňküne seredip hem bahalandyrýarlar. Pähimiň manysy hem şondan gelip çykýar. «*Alyjy guş çokjasyndan bilner*» diýen nakyl hem şunuň bilen manydaşdyr.

Awa saljak guşuňa albaý bilen baş öwret. Ýyrtyjy guş eldekileşdirilýän, awa taýýarlanylýan döwri we aw pursatlarynda albaýyň ähmiýetiniň uludygyny bildirýän atalar sözi.

Aw aw däl – awy. Awçylyk bilen meşgullanmagyň ýeňil dældigini bildirýän nakyl. Bu nakylyň «*Aw eden awunar*» ýaly warianty hem bar. Ýöne türkmen awçylarynyň arasynda awçylygyň lezzetli pişedigini aňladýan «*Birinji keýp – aw, ikinji keýp – küşt*» ýaly garşylykly nakyl hem ýörgünlidir.

Awa ýaragsyz çykma, ýola – azyksyz. Aw edilýän döwri uly we ýyrtyjy haýwana sataşyp, betbagtçylyga duçar bolmaz ýaly awça berilýän nesihat.

Awçy awçynyň yzyndan bir gaýda ýeter. Awçy awçynyň yzyndan gidende, sazlaşygy saklamak üçin, ýagny şol bir haýwana iki guşy birden goýbermezlik üçin ony çalt ýetmek bilen bolýar.

Awçy baýamaz, baýasa-da baýnamaz. Awçylyk kesbiniň diňe güzeran dolandyrmak we tebigatdan lezzet almak üçin haýyrlydygyny, gurplanmak, baýamak maksady bilen bolsa bu kär bilen meşgullanmagyň netijesizdigini bildirýän nakyl. Il arasynda şuna manydaş «*Awçy baýyň öýi bolmaz*», «*Awçynyň, bagşynyň, derişiniň baýy bolmaz*», «*Awçynyň dony bar-bardan ýokary galar*», «*Awçynyň dony dyzyna ýetmez*», «*Awçy garrar, garyp bolar; aýal garrar, tebip bolar*» ýaly birnäçe pähim gabat gelyär.

Awçy bir gün et iýer, müň gün let iýer. Awuň elmydama şowuna bolup durmaýandygyny aňladýan nakyl. «*Awça odun görner, odunça – aw*» nakyly hem şunuň bilen baglanyşyklydyr.

Awçy bolmasa, aw bolmaz. Awçy bolmasa, aw sungatynyň hem bolmajagyny bildirýän nakyl.

Awçy görmese, it görer; it görmese, at görer. Awa tazyly, atly gitseň, has netijeli bolýandygyny aňladýan nakyl.

Awçy guşuny tanamasa-da, guş eýesini tanar ýa-da «Mürüşgär guşuny tanamasa, guş mürüşgäri tanar». Gowy elde-kileşdirilen elguşuň özüniň eýesini berk ýatda saklaýandygyny bildirýän nakyl.

Awçy müň tümenlik düýş görse-de, awa ýorar. Awçy durmuşynyň aw bilen geçýändigini, güzeranynyň aw bilen baglanyşyklydygy üçin nähili düýş görse-de, ony awa ýorýar. Bu nakylyň göni manysy şunuň bilen baglanyşyklydyr.

Awçy mydam ahmyrda. Tutan awunyň sany bilen kanagat etmeýän awçylar hakyndaky atalar sözi.

Awçy näçe al bilse, aw hem şonça ýol biler. Aw haýwanlarynyň we guşlarynyň tutulýuş usullarynyň, ýollarynyň örän köpdüğini bildirýän nakyl.

Awçynyň göwnüni göreýin diýseň, tazysyna süňk okla. Awçynyň tazysyna süňk oklamak, ony naharlamak hoşniýetli ligi, awça hemaýat, kömek bermegi aňladypdyr. Sebäbi öň aw edýän adamlar tutan haýwanynyň we guşunyň belli bir bölegini oba ilatyna paýlapdyrlar. Adamlar hem muňa jogap edip, şol aw haýwanynyň süňkünü ýa-da başga iýmiti awçy ertir hem awa gitsin, aw getirsin diýen niýet bilen onuň tazysyna beripdirler. Agzalan nakylyň düýp manysy şeýle ýagdaýlar bilen baglanyşyklydyr.

Awçynyň mergeni towşany turzar, guşy uçurar. Gaçyp ýa-da uçup barýan awy atmagyň agyrdygyny, mergenligi talap edýändigini aňladýan nakyl. «*Guşy uçuryp at*», «*Towşany turuz – at, sülgünü uçur – at*» ýaly pähimler hem mergenlere degişli bolup, şunuň bilen baglanyşykly döräpdir.

Awçynyň rysky aýagynda. Aw awlananda, awçynyň köp ýol sökmeli bolýandygyny aňladýan atalar sözi.

Awçy – ýalançy. Awda bolmadyk zatlary hem gürrüň bermegi gowy görýän, öwünjeň adamlar barada aýdylýan atalar sözi.

Aw tutanyňky bolar. Awda şeýle ýagdaýlar bolýar: awçy towşany ilki görüp, oňa elguşuny salýar, ýöne beýleki awçynyň tazysy gaçyp barýan şol towşany guşdan öňürtiläp tutýar. Şeýle ýagdaýda, däp bolan kada görä, awlanylan haýwan ony göre-

niňki däl-de, tutanyňky hasaplanylýar. Agzalan nakyl hem şeýle ýagdaýlar bilen baglanyşykly döräpdir. «Aw – uranyňky, at – –süreniňki», şeýle-de, «Towuk – tutanyňky, towşan – turzanyňky» ýaly pähimleriň hem birinji bölekleri şunuň bilen baglydyr.

Awuňam, duşmanyňam nireden çykjagy bilinmez. Aw haýwanlarynyň hereketlerini elmydama öňünden görüp bolmaýandygyny aňladýan pähim.

Awy azyk bilen tutarlar, adamy – söz bilen. Awy nädip tutmalydygyny bildirýän nakyl.

Awy erinmedik (ýaltanmadyk) tutar, ýa – görünmedik. Nakylýň birinji böleginde awçylygyň örän işeňňirligi talap edýändigini, ikinji böleginde bolsa aw haýwanynyň ýa-da guşunyň golaýyna bilniksiz, ýagny usul bilen barmalydygy ündelýär.

Aw ýedi kesbiň biri ýa-da Aw ýedi aşyklygyň biri. Awçylygyň iň ýörgünli kespleriň biridigini görkezýän pähim.

Bermezek Taňrydan irmezek awçy (alar) ýa-da Bermezek Taňrydan irmedik awçy alar. Awçylygyň örän maksadokgunly we sabyrly bolmagy talap edýändigini aňladýan pähim. «*Il gezzen synçy bolar, ýaltanmaz – awçy*» nakylynyň ikinji bölegi hem şular bilen manydaşdyr.

Bidöwlete aw duşmaz. Awuň her kim üçin şowuna bolup durmaýandygyny aňladýan nakyl.

Çopan garrap, guşçy bolar; guşçy garrap, goşda sakçy bolar. Öň elguş bilen aw etmek sungatyny ýöredenler, esasan, çopanlar bolupdyr. Ýöne olar ýaş wagtlary mallary bilen bolup, aw etmäge wagtlary çäkli bolupdyr. Çopanyň ýaşy geçişmegi bilen kömekçiniň, ýagny çolugyň berilmegi netijesinde ol aw etmäge wagt tapyp, eline elguş alyp aw edipdir. Getirilen nakylýň birinji bölegi şeýle ýagdaý bilen baglanyşykly. Elguşçy garrasa goşda, ýagny awlagda awçylaryň düşlän ýerinde sakçy, garawul bolýandygyny aňladýan ikinji bölek bolsa ýyrtyjy

guşlar bilen aw etmek berdaşlylygy, gujurlylygy talap edýändigini bildirýär.

Durna gökde, duzak ýerde. Durna ýa-da beýleki aw guşlary gökde uçup ýören hem bolsa ýerdäki gurlan duzaga düşýändigini bildirýän pähim.

Garrasaň, garçygaý sal. Ýaşy geçişen awçylar üçin garçygaý bilen aw etmegiň oňaýly bolýandygyny görkezýän nakyl. Sebäbi bu guş awuny ýakyn aralykda alýar. Ütelgi bolsa oljasyna 400 metr daşlykdan hüjüm edýär. Netijede, ony gözläp tapmak üçin köp ýol geçmeli bolýar.

Gawun sopusy – mazy, it sopusy – tazy. Naklyň ikinji böleginde tazynyň beýleki itlerden has tapawutly görüýändigini görkezilýär.

Gök tazy kowsa, towşan büdrär. Gök öwüsýän, ýagny çalymtyl tazylaryň örän ýyndam, algyr bolýandygyny aňladýan nakyl.

Guşa «ýet!» diýdim, taza «tut!» diýdim. Guş bilen it awa salnanda berilýän buýruklary görkezýän atalar sözi. Munuň bilen manydaş «*Guşum*, «*gaç!*»; *tazym*, «*kow!*»» diýen pähim hem bar.

Guş bar et bermeli, guş bar etini iýmeli. Awa salynýan guşlary awlanylýan guşlardan tapawutlandyryan atalar sözi.

Guş bolup awça görünme, gyz bolup – sawça. Bu naklyň birinji bölegi hakyky awçylaryň gözüne ilen awuň aňsat sypmaýandygy bilen baglanyşyklydyr.

Guş çirtmegi unudar, çirtmek guşy unutmaz. Çirtmegiň örän tutgur duzakdygyny, ondan sypan guşuň ýokdugyny bildirýän nakyl.

Guşda barak eti, goýunda erek eti. Naklyň birinji böleginde süýji etli aw guşy taryplanylýar.

Guş süzse, sümer; öküüz süsse, döwer. Kāwagt albaýa uçup gelýän guş ganatyny kakmaga ysgyny bolman, ony süzüp, ýagny ýaýyp gelýär. Bu ýagdaý guşuň awa taýýar dældigini görkezýär. Getirilen atalar sözünde şeýle haldaky elguşy awa salmaly dældigi, eger awa salsaň, gaçyp barýan aw haýwany çöpe girse, onuň yzy bilen guşuň hem girýändig, ýagny sümýändig, bu bolsa heläkçilikli ýagdaýlara eltýändig aýdylýar.

Guşum bar – humum bar. Öň elguşuň esasy eklenç çeşmeleriniň biri bolandygyny görkezýän nakyl.

Guşuna görä duzagy. Duzagy tutuljak bolýan guşuň ululygyna, güýjüne görä gurmalydygy ündelýän atalar sözi.

Guşuňy alanda sal. Elguşy diňe seýsi gowy ýetirilenden soň awa salmalydygy ündelýän pähim.

Guşuňy aýasaň, awuň oňar; guşuňy ýadatsaň, awuň kem bolar. Elguşlara dogry ideg etmelidigini, olary gereginden artyk awa salyp ýadatmaly dældigini bildirýän pähim.

Gyrawda towşan yzlan kak suwundan balyk gözlär. Aw haýwanyny ýa-da guşuny tutmaly ýeri bilmeýän adamlar bilen baglanyşykly ýüze çykan pähim.

Her ýurduň tilkisini öz tazysy bilen awlarlar. Her ýurduň özüniň özboluşly aýratynlygy bilen tapawutlanýan aw iti bolýar. Şol itiň bolsa ukybyna görä özüniň awlap bilýän haýwany bolýar. Getirilen nakylyň göni manysy şunuň bilen baglanyşyklydyr.

Idilen tazy awa ýaramaz. Bu nakylda tazyny awa ýarar ýaly etmek üçin ony berk seýislemelidigi ündelýär.

It eýesi üçin aw eder, guş – özi üçin. Bu nakylda tazynyň elguşdan has wepaly bolýandygy görkezilýär. Sebäbi elguş ýabany jandar, tazy bolsa öýdeçi haýwan. Ýabany haýwanlaryň tebigatyny hiç wagt üýtgedip, ýagny bozup bolmajakdygy düşnüklidir.

It gapyňdan gitmez, ýalyn kem berseň; guş awuny almaz, doýa şam berseň. Pähimiň ikinji böleginde awa salynjak elguşy gije doýrup naharlamaly dældigi ündelýär. «Ýagy ýalagyn ýalan ýaba çapmaz, doýan elguş – awa» diýen nakylyň ikinji bölegi hem şunuň bilen manydaşdyr.

Köpek ýüwrüp tazy bolmaz. Ýyndamlykda hiç bir itiň tazyça ýokdugyny görkezýän pähim.

Küşçiniňem gepi gutarmaz, awçynyňam. Aw edilende, gyzykly pursatlary başyndan geçirýän awçylar olary il içinde aýtmagy, gürrüň bermegi gowy görýär. Agzalan atalar sözünüň ikinji bölegi şunuň bilen baglanyşykly ýüze çykypdyr. Bu nakyl awda gyzykly pursatlaryň örän köp bolýandygyny görkezýär.

Kyrk guşy gaçyrmadykdan mürüşgär bolmaz. Mürüşgär derejesine ýetmek üçin köp zähmetiň talap edilýändigini, ýagny ençe guşy gaçyryp, täzeden eldekileşdirmeli bolýandygyny aňladýan nakyl.

Laçyn bilen düýe awlanmaz. Bu pähimde elguşuň göwresine we beýleki aýratynlyklaryna görä ony awlap biljek haýwanyna ýa-da guşuna salmalydygy ündelýär.

Mergen awda belli, batyr – ýowda. Bu nakylyň birinji bölegi awçylaryň nyşana dogry urup bilijilik ukybynyň awda aýan bolýandygyny aňladýar.

Mes gaýar, pes kowar, aram alar. Eger guş semiz bolsa, ýagny mes bolsa, awuny alman, onuň üstünde gaýyp ýörýär, eger guşuň haly pes, ýagny hor, aç bolsa, awuna hüjüm edýär, ýöne güýjüniň ejizdigi üçin ony alyp bilmeýär ýa-da asla yzýndan ýetip bilmeýär, ne dok, ne-de aç, ýagny seýsi ýetirilen guşuň awy bolsa netijeli bolýar. Getirilen nakyl guşy dogry seýislemege maslahat berýär.

Mürüşgärler ele almaz her guşy. Her bir ýyrtyjy guşuň elguş hökmünde peýdalanylyp bolmajakdygyny aňladýan pähim.

Bu nakylyň döremegine Saýyly diýen türkmen şahyrynyň «Zag aldy» atly goşgusyndaky «Mirşikärler ele almaz her guşy» diýen setirleri sebäp bolupdyr [29, 103 s.].

Pygamber awy ýedi towşan. Awy gereginden artyk awlamaly dældigi barada berilýän öwüt. Munuň bilen manydaş «*Awuň müňe ýetse, ompa oturar*» diýen nakyl hem bar.

Seyisden at alma, mürüşden – guş. Her kim özüniň gowy, eý görýän zadyny kesekä bermeýändigini bildirýän pähim.

Şemala giden tilki alar, yga giden boş geler. Awlanjak haýwan awçynyň ysyny alyp geçmaz ýaly ýeliň garşysyna hereket etmelidigini bildirýän nakyl.

Tazy awda synalar, ýigit – ýowda. Awa öwredilen tazynyň ukyplaryny barlamak üçin ony awa salyp görmelidigi ündelýän atalar sözi.

Tazy – kerweniň ýoldaşy. Uzak ýola gidýän kerweniň adamlaryny ekläp durar ýaly onda elmydama awçylar bolupdyr. Olar awuň netijeli bolmagy üçin ýanyna birnäçe tazyny alypdyrlar. Bu itler uzak ýola çydamlylykda hem tapawutlanypdyrlar. Getirilen nakylyň manysy şunuň bilen baglanyşyklydyr.

Tazyny aç goýup öwret. Bu nakylta taza baş öwretmegiň usuly aýdylýar.

Tazysyz awa giden öýe towşansyz geler. Bu nakylta awuň netijeli bolmagy üçin ýanyň bilen tazyny almalydygy ündelýär.

Tazy ýüwrüginini tilki söýmez. Tilkiniň mekir haýwandygy mälimdir. Onuň algyr, ýüwrük tazylary goýunaýak tazylardan tapawutlandyryp bilmegi hem muny tassyklaýar. Awçylaryň aýtmagyna görä, aw goşunda ýüwrük tazy bolsa, tilki onuň golaýyndan hem barmaýar. Eger goşda algyr tazylar bolman, diňe goýunaýak ýa-da ýaş tazy bolsa, onda tilki arkaýyn goşuň golaýyna gelip, galyndylary iýip gezyär. Getirilen nakylyň göni manysy şeýle ýagdaýlar bilen baglanyşyklydyr.

Tilkä «gaç!», taza «kow!» diýme. Aw edilýän pursatda öň-den tilki ýa-da şuna meňzeş haýwan çyksa, seýsi gowy ýetirilen taza degişli buýrugy bermegiň geregi ýokdugyny bildirýän pähim.

Tilki gaçar bekine, tazy goýmaz erkine. Türkmen tazysynyň algyrdygyny bildirýän nakyl.

Tilki gaytadan gapana düşmez. «Süýtde agzy bişen suwy üfläp içer» diýen naklyň warianty. Ýöne bu pähime göni manyda düşünilende, tilkiniň mekir haýwandygyny bilmek bolýar.

Tilkiniň, gunduzyň başyna derisi ýeter. Bu nakylда tilki, gunduz ýaly haýwanlaryň näme maksat bilen awlanylýandygy aýdylýar.

Torgaý magtanyp şunkar bolmaz, eşek magtanyp – tulpar. Bu naklyň birinji böleginde algyr guşlaryň beýleki guşlardan tapawudy görkezilýär.

Torgaýyň topugyndan, serçäniň injiginden. Gapan torgaýyň topugyndan, serçäniň bolsa injiginden tutýar, gapjaýar. Pähimiň manysy hem şundan gelip çykýar.

Tor salan tüýle salmaz, tüýle salan bala salmaz. Bu nakyl torguşlaryň tüýleguşlardan, tüýleguşlaryň bolsa balaguşlardan tapawutlydygyny, ýagny aw ukyplarynyň artykdygyny aňladýar.

Towşan tutan tazy öýken iýer, eýesi – gapyrga. Tazynyň awa ukyplyk derejesini saklamak üçin oňa tutulan towşanyň iň ýokumly ýeri – öýkeni berilýär. Eýesi gapyrga bilen hem oňup bilýär. Bu nakylда tazyny gowy naharlap saklamalydygy ündelýär.

Towşany araba bilen tutarlar. Bu nakyl aw haýwanyny onuň galdyran yzy boýunça gözläp tapmaga ussat awçylar, ýagny yzçylar bilen baglanyşykly ýüze çykypdyr. Ökde yzçylar geçip giden haýwany onuň aýak yzyna seredip, howlukman, ýagny araba bilen hinine çenli yzarlap tutupdyrlar.

Turaç öz dilinden bela galar. Uly aw guşy bolan turaç köplenç saýrap gezyýär. Şeýle häsiýetinden peýdalanyp, awçylar onuň nirededigini anyklaýarlar. Naklylyň manysy hem şundan gelip çykýar.

Tutundydan ogul bolmaz, tuladan – tazy. Pähimiň ikinji bölegi her bir itiň tazy ýaly algyr dældigini aňladýar.

Uçarda gotan, ýerde torsuk, gyrda gulan. Haýsy awuň nirede gezyändigini bildirýän atalar sözi.

Uly awuň aladasyny tazyň kiçijikkä et. Itiňi algyr edip ýetişdirmek üçin ony güjüklükden terbiýelemelidigi ündelýän pähim.

Uzyn arkan, giň duzak. Bu pähimde awçylykda ulanylýan arkan diýlen ýüp näçe uzyn bolsa, duzagyň hem şoňa laýyk giň bolýandygy düşündirilýär.

Üç tüýlän guşy öýe salma, gaýyň ite jul salma. Üç ýaşan elguşuň bedeni doly berkeýändigini, hemme ýelekleri çykyp, gowy galňandygy üçin, ol sowukdan gorkmaýar. Şol sebäpli, ony öýe salmagyň-da zerurlygy bolmaýar. Naklylyň birinji bölegi şunuň bilen baglanyşykly. Pähimiň ikinji böleginde bolsa derisiniň galyň bolýandygy üçin, gaýyň ite jul geýdirmeginiň geregi ýokdugy maslahat berilýär.

Ynsabynyň eýesi guşunyňam eýesidir. Bu naklyda ýyrtyjy guşy eldekileşdiren awçynyň ony öz çagasy ýaly aýap saklamalydygy ündelýär.

Ýagyşly gün at alma, ýelli gün guş salma. Naklylyň ikinji böleginde elguşuň ýele tarap uçup gitmek häsiýetiniň bardygyny üçin, onuň bilen aw etmegiň wagtyny dogry saýlamalydygy maslahat berilýär.

Ýedi gezek böken tazy keyik alar. Tazynyň ýyndam itdigini bildirýän atalar sözi.

Ýowa barsaň, baryň bar; awa barsaň – biriň. Bu naklylyň ikinji bölegi awa çykylanda, ýabany haýwany ýa-da guşy ürküz-

mezlik üçin ýeke gitseň netijeli bolýandygyny görkezýär. Türkmen awçylarynyň arasynda «*Ýalňyz goldan aw çykmaz*» ýaly nakyl hem ýörgünli ulanylýar. Bu pähim awlamak agyr bolan haýwan tutuljak bolanda, köplük bolup hereket edilse, awuň netijeli bolýandygyny bildirýär.

1-nji bap boýunça gysgaça netije

Türkmen diliniň awçylyk leksikasy dört sany leksika-tematik topara bölünýär. Şulardan elguşçulyk leksikasyna degişli ýüz segseden gowrak (şol sanda, elguş atlary togsana golaý, elguş awçylygynda ulanylýan esbaplaryň atlary otuza golaý, elguşçulyk bilen baglanyşykly beýleki sözler ýigrimiden gowrak, tazy bilen baglanyşykly sözler ellä golaý), aw ýaraqlaryna degişli iki ýüz otuzdan gowrak (şol sanda, aw pyçaklary bilen baglanyşykly sözler otuza golaý, ok-ýaý bilen baglanyşykly leksika kyrkdan gowrak, aw tüpeňleri bilen baglanyşykly sözler ýüz altmyşa golaý), duzakçylyk, gapançylyk bilen baglanyşykly leksika degişli kyrkdan gowrak (şol sanda, duzakçylyga degişli ýigrimä golaý, gapançylyga degişli otuza golaý), kär aňladýan leksika degişli kyrkdan gowrak söz we söz düzümi hasaba alyndy. Leksika-tematik toparlaryna degişli edilmedik umumy sözler we aňlatmalar ellä golaý bolup, olar aýratynlykda getirildi. Görnüşi ýaly, duzakçylyk, gapançylyk, şeýle-de, awçylyga degişli kär aňladýan sözler we söz düzümleri boýunça ýygnaýan maglumatlar onçakly köp bolmasa-da, elguşçulyga we aw ýaraqlaryna degişli leksika örän baýdyr. Şeýlelikde, awçylyk hojalygy toplumlaýyn göz önüne getirilip, şol ulgama degişli sözleriň manysy degişli tematik topara girýän birlikler bilen gatnaşykda açylyp görkezildi.

Awçylyk bilen baglanyşykly ýigrimä golaý söz düzüminiň, ona golaý alkyşyň we ýüzden gowrak nakylyň getirilmegi bolsa

bu ugra degişli leksikany derňemekde, obýekte has içgin göz ýetirmekde uly ähmiýete eýe boldy.

Umuman, derňelýän ugra degişli sözleriň türkmen edebi dilini baýlaşdyrmakdaky ähmiýetiniň örän uludygy, dilimiziň sözlük goruny baýlaşdyrmakda halkymyzyň şiwelerinde, gep-leşiklerinde gabat gelýän aw adalgalarynyň we aňlatmalarynyň hem uly orna eýedigi anyklanyldy. Hatda nusgawy şahyrlaryň eserlerinde-de awçylyga degişli leksikanyň giň orun alandygyna göz ýetirildi.

II BAP. AWÇYLYK LEKSIKASYNYŇ LEKSIKA-SEMANTIK WE ÝASALYŞ AÝRATYNLYKLARY

2.1. Awçylyk leksikasynyň leksika-semantik aýratynlyklary

Hünärmentçilik leksikasy (şol sanda, awçylyk leksikasy) bilen umumy dil leksikasynyň aragatnaşygyny, semantik durnuklylygyny, kesp-kär bildirýän adalga derejesine ýetiş kanunalaýyklyklaryny we beýleki ýagdaýlary anyklamak üçin onuň leksika-semantik aýratynlyklaryny ýüze çykarmak zerurdyr. Türkmen diliniň awçylyk leksikasyndaky şeýle aýratynlyklar köpmanylylyk, omonimiýa, wariantlylyk, manydaş sözler, antonimiýa, giponimiýa ýaly hadysalaryň üsti bilen açylyp görkezilýär.

2.1.1. Köpmanylylyk

Sözün ilkibaşdaky manysynyň üýtgemegi we ösmegi netijesinde biri-biri bilen baglanyşykly birnäçe manysynyň bolmagyna köpmanylylyk diýilýär [53, 335 s.]. Sözün birmanylylygy ýa-da köpmanylylygy onuň grammatik we semantik aýratynlyklaryna baglydyr. Çalyşmalar we sanlar elmydama bir manyly bolup, köpmanyly sözler, esasan, atlardan, işliklerden we sypatlardan durýar. Türkmen diliniň beýleki leksik gatlaklaryna mahsus bolan köpmanylylyk awçylyk leksikasynda hem duş gelýär. Derňelýän leksikada gabat gelýän köpmanyly sözleri içki we daşky serişdeleriň hasabyna emele gelen adalgalar görnüşinde iki bölege bölüp işlemek maksadalaýykdyr.

Içki serişdeleriň hasabyna dörän köpmanylylyk. Awçylyk leksikasynyň esasy birlikleriniň biri bolan *aw* sözi iki manylydyr. Onuň birinji manysy ýabany haýwanlary, guşlary dürli usul arkaly tutmak bilen bagly kesbi, ýagny şikâri aňladýar. Rusça bu söz *oxoma* diýlip atlandyrylýar [60, 803 s.]. Sözüň bu manysy türkî dilleriň ählisinde bar. *Awuň* ikinji manysy awlanylýan (rusça – *дучь* [60, 272 s.]) ýa-da awlanylan (rusça – *добыча* [60, 276 s.]) ýabany haýwanlary we guşlary aňladýar. Bu many hem türkî halklaryň köpüsiniň dilinde gabat gelýär.

Derňelýän leksikadaky köpmanyly sözleriň biri *peýkam* adalgasydyr. «Ýaýyň oky» manysyndan başga-da onuň «okuň ujuna geýdirilýän serişde» manysy hem bar.

Laçyn sözi hem ýokarda belenilişi ýaly, belli bir elguşuň adyny aňlatmak bilen, bir maşgala girýän birnäçe guşuň umumy ady hökmünde hem ulanylýar. Soňky manyny emele gelen wagty boýunça giçki döwre degişli etmek nädogrudyr. Ol türkmen awçylarynyň heniz laçynlara onçakly belet bolmadyk wagt-larynda dörän manydyr.

Awçylyk leksikasyn-da *ok* sözi hem iki mana eýedir. Onuň birinji manysy atylýan ýaraglary atmak üçin agaçdan ýasalýan enjamy aňlatsa (rusça – *стрела* [61, 475 s.]), beýleki manysy aw tüpeňlerini atmak üçin gerekli serişdäni aňladýar (rusça – *пуля* [61., 252 s.]).

Hekem adalgasy hem iki manyda gabat gelýär. Öňde bel-lenilip geçilişi ýaly, bu söz elguşçulykda peýdalanylýan ýyrtyjy guşlaryň höwürtegeleýän we olaryň tutulýan ýerini aňladýar. Bu esasy manydyr. Goşmaça many mürüşgärleriň öýünde elguşuň ýörite oturýan ýerini aňladýar.

Derňelýän leksikada *dil* adalgasy çakgynyň dili we gapa-nyň bölegi ýaly manylarda ulanylýar. *Okdan* adalgasy hem köp-

manyly bolup, onuň birinji manysy ýaýyň oklary salynýan gaby, ýagny sagdagy aňlatsa, beýleki manysy дәri, seçme ýaly partlaýjy serişdeler salynýan gaby aňladýar.

Awçylyk bilen baglanyşykly kesp-kär aňladýan leksikada hem köpmanyly (köplenç iki manyly) sözleriň birnäçesi gabat gelýär. *Kemançy* ýaýyň okuny ýasaýan adamy we onuň bilen aw edýän awçyny aňladýar. *Okçy* ýaýyň we tüpeňiň okuny ýasamak bilen meşgullanýan adamy hem-de nyşana, ýagny aw haýwany-na ýa-da guşuna dogry çenäp atyp bilýän mergeni aňladýar. *Ýaýçy* sözüniň birinji manysy ýaý ýasamak bilen meşgullanýan adamy aňlatsa, ikinjisi ýaý bilen aw edýän adamy aňladýar. *Sagdakçy*, *tüpeňçi*, *gapançy* ýaly sözler hem awçylyk leksikasynda köpmanyly sözleriň hataryna girýär.

Daşky serişdeleriň hasabyna dörän köpmanylylyk. Awçylyk leksikasynda duş gelýän köpmanyly birlikleriň käbiri umumy dil leksikasyndan many ýöriteleşmesine sezewar edilen sözlerdir. Şol sebäpli, umumy dil leksikasyndaky sözleri esasy manyly, awçylyk leksikasyndaky sözleri bolsa soňky dörän manyly adal-galar diýip hasap etmek dogrudyr. Daşky serişdeleriň hasabyna täze mana eýe bolan aw adalgalaryna aşakdakylar degişlidir.

Darak sözi saç daramak üçin ulanylýan diş-diş guraly aňladýar. Bu esasy many. Emma awçylyk leksikasynda ol «bäşatar, altatar ýaly aw tüpeňleriniň ok salynýan ýeri, gutusy» diýen goşmaça mana eýe bolýar. Dildäki esasy many kesgitlenilende, *diş-diş* sözi görkezilýär. Şu ýerden *darak* sözüniň manysynyň giňelişine düşünmek bolýar.

Many ýöriteleşmesine sezewar edilen söze *jam* hem degişlidir. Peşeniň düýbünde oturdylyan serişdäniň kiçijik jama meňzedilmegi oňa şeýle adyň dakylmagyna getiripdir.

Ýokarda bellenişli geçilişi ýaly, türkmen mürüşgärleri el-guş jüýjesine *bala* diýýärler. Onuň manysy ýaş çagany aňladýan *bala* sözünden gelip çykýar.

Umumy dil leksikasyndan ýöriteleşen aw adalgalarynyň hataryna *soky* sözi hem degişlidir. Däne döwmek üçin ulanylýan enjamy bildirýän bu söz mürüşgärçilik leksikasynda elguşuň oturýan ýerini aňladýar. Elguş «oturgyjynyň» agzalan esbaba meňzedilmegi oňa şeýle adyň dakylmagyna getiripdir.

Aw tüpeňiniň üst tarapynda nil bilen gundagyň arasynda ýerleşýän egrije demriň adamyň gulagyna meňzemegi, şeýle-de, tüpeňiň ok salynýan ýeriniň adamyň gözi ýaly bolup görünmegi awçylyk leksikasynda *gulak we göz* diýen täze manyly sözleriň emele gelmegine sebäp bolupdyr.

Türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň öz içindäki hem-de umumy dil leksikasyndan ýöriteleşen köpmanyly birlikler, bar bolan maglumatlara görä, agzalanlar bilen çäklenýär.

2.1.2. Omonimiýa

Meňzeş aýdylýan hem-de ýazylýan aýry-aýry sözler, söz düzümleri omonim hasaplanylýar [25, 3 s.]. Dilçileriň bellemegine görä, omonimdeş adalgalaryň köpüsi sözüň biri-birine garaşsyz iki sany nominatiw manysynyň emele gelmegi netijesinde onuň manysynyň üýtgemegi sebäpli döreýär [7, 45 s.]. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynda omonim häsiýetli sözleriň onlarçasy gabat gelýär. Olar türkmen diliniň taryhy ösüşinde emele gelen semantik hadysadyr. Omonimler awçylyk leksikasynyň öz içindäki sözleriň, şeýle hem, awçylyk leksikasy bilen umumy leksikanyň arasynda ýüze çykan leksik gatnaşyklar hökmünde derňelýär.

Derňelýän leksikanyň öz içindäki sözleriniň arasynda duş gelýän omonime *çeşni* sözi degişlidir: *Çeşni I* – elguşa berilýän iýmit we *çeşni II* – tüpeň görnüşi.

Ýaý I – atylýan ýarag we *ýaý II* – aw gapanynyň bölegi.

Mäşe I – aw tüpeňiniň bölegi we *mäşe II* – hyrlynyň niliniň uç tarapyndaky bölek.

Seçmekeş I we *seçmedan I* – seçme salynýan guty hem-de *seçmekeş II* we *seçmedan II* – aw tüpeňiniň görnüşi.

Leksikanyň öz içindäki omonimik hatary emele getirýän birlikler seýrek bolup, şunuň bilen tamamlanýar. Awçylyk leksikasy bilen umumy dil leksikasynyň birlikleriniň arasyndaky omonimlere bolsa aşakdakylar girýär:

Garaguş I – ütelginiň görnüşi we *garaguş II* – gyrgylar maşgalasyna girýän uly ýyrtyjy guş. Olaryň birinjisi guşuň reňkine görä at alypdyr, beýlekisine bolsa guşuň göwresine görä at berlipdir.

Garaýowşan I – ütelginiň görnüşi we *garaýowşan II* – ösümlük ady.

Gyrgy I – gyrgylar maşgalasyna girýän elguş görnüşleriniň umumy ady we *gyrgy II* – heläkçilik. Birinji söz guşuň sesi bilen bagly dörän bolsa, beýlekisiniň manysy *gyrmak* işligindendir.

Başlyk I – elguşlaryň kellesine geýdirilýän esbap we *başlyk II* – ýolbaşçy. Jübütiň birinji bölegi *baş*, ýagny *kelle* sözi bilen baglanyşykly bolsa, ikinji komponent *başlamak* işliginden döräpdir.

Meň I – käbir aw haýwanlaryny tutmak üçin gapanyň ujuna dakylýan ýa-da duzaga goýulýan et, çörek we ş.m. zatlaryň bölegi we *meň II* – adamyň synasynda bolýan menek.

Garawul I – tüpeň bölegi we *garawul II* – sakçy.

Aşyk I – tüpeň bölegi we *aşyk II* – aýagyň injik süňki bilen but süňküni birleşdirýän aýratyn görnüşli süňk.

Huruş I – peşeniň içine guýulýan däriniň mukdary we *huruş II* – nahar, çorba bişirmek üçin we çörek bilen iýmek üçin gerekli iýmit (gowurma, et, ýag we ş.m.).

Temek I – dări ölçelýän gutujyk we *temek II* – käbir gep-leşiklerde burun.

Jüre I – elguşlaryň laçyn görnüşiniň horazy we *jüre II* – weterinariýa keseli.

Jykyr I – elguş esbaby we *jykyr II* – suw çykarmak üçin ulanylýan desga.

Gayýň I – çopan itinden bolan tazy we *gayýň II* – agajyň görnüşi.

Zaňňar I – gaýýňdan bolan tazy we *zaňňar II* – kezzap, zalym.

Hatar I – ok salynýan esbap, *hatar II* – howp, bela-beter we *hatar III* – haýsydyr bir zadyň yzygider goýulmagy.

Görnüş iýaly, türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň öz içindäki omonimdeş sözlerden derňelýän leksika bilen umumy dil leksikasynyň birlikleriniň arasyndaky omonimler has agdyklyk edýär.

2.1.3. Wariantlylyk

Sözdäki bolup geçýän ses üýtgeşmeleri onuň manysyna täsirini ýetirmeyän bolsa, wariantlar emele gelýär. Hünärmentçilik leksikasy derňelende, wariantlylyk bilen manydaş sözleri biri-birinden tapawutlandyrmak zerur hasaplanylýar [42, 71 s.]. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynda duş gelýän wariantlar, esasan, šiwe wariantlaryna, azda-kände käbir diller bilen umumy bolan sözleriň düzüminde ýüze çykan wariantlara degişlidir. Aw

adalgalaryna degişli fonetik, morfologik, leksika-morfologik ýaly wariantlylygyň üç görnüşini görkezmek bolýar.

Fonetik wariantlylyk. Sözleriň, goşulmalaryň aýdylyşynda sesleriň çalşyrylmany, ýagny wariantlaşmany netijesinde sözün fonetik wariantlary ýüze çykýar [26, 10 s.]. Wariantlylygyň bu görnüşini aw adalgalarynyň şiwelerde dürlüçe aýdylyş aýratynlygy netijesinde ýüze çykan bolsa, beýleki tarapdan alynma sözleriň orfografik taýdan dürlüçe ýazylyşynyň netijesidir.

Gama sözünüň teke şiwesiniň ahal gepleşiginde *gamma* wariantynda ulanylýandygyny ýa-da *tüpeň* sözünüň änew şiwesinde *tüfän* görnüşinde duş gelýändigini görmek bolýar. Mundan başga-da, *hyrly* nohur şiwesinde *hirli* görnüşinde, *şemhal* sözi bolsa änew şiwesinde *şahmal* görnüşinde duş gelýär. Agzalan sözler ýeke wariantda duş gelýän bolsa, *garçygaý*, *bahryn*, *şabaz*, *pyky*, *ýekberdem* ýaly adalgalaryň *garyçgaý-garçga-garçgaý-gartsyga*, *bahry-bähri-baharyn*, *şahbaz-şehbaz*, *myky-myýky*, *ýekmerdim-ýekmerdum* ýaly birnäçe warianty gabat gelýär. Şeýle-de, türkmen diliniň düzüminde *ütelgi-itelgi*, *tugun-tugum*, *çappa-şappa*, *gezlik-gezzik*, *çakgy-çaky*, *gülwent-gülbent*, *mylytk-multuk*, *didiwan-didewan*, *gundak-gundag*, *saýýat-seýýat* ýaly sözler hem fonetika taýdan wariantlaşan adalgalarydyr.

Alynma sözleriň orfoepik taýdan kadalaşmany bilen hem manydaş sözler emele gelýär. Awçylyk hojalygyny ulanylýan bu sözleriň aglabasy, esasan, rus dilinden geçen sözler hasaplanylýar. Mysal üçin, bu diliň sözlük düzüminde ulanylýan *берданка* adalgasy türkmen diline geçip, *berdenke*, *berdenke* ýaly görnüşde uýgunlaşypdyr. Şeýle-de, rus dilinden geçen *прицел*, *магазин* ýaly sözler hem türkmen diliniň fonetik kanunalaýyklygy netijesinde *pyrsel*, *magazyn* görnüşinde kadalaşypdyr.

Morfologik wariantlylyk. Esasy hem-de garaşly komponen-tiň özara grammatik gatnaşygyna bagly bolmadyk ýagdaýynda ýüze çykýan wariantlylyk morfologik wariantlylykdyr [26, 61 s.]. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynda morfologik wariantlaşma juda seýrek gabat gelýär. Wariantlylygyň bu görnüşine degişli sözler hökmünde *başgap-başlyk*, *seçmedan-seçmekeş*, *okluk-okdan*, *ýaý-ýaýjyk*, *bäşatar-bäşatylan* ýaly adalgalary görkezip bolar.

Leksika-morfologik wariantlylyk. Awçylyk leksikasyndaky duş gelýän wariantlylygyň leksika-morfologik görnüşini hem bellemek bolar. Wariantlylygyň bu görnüşine *guş-elguş*, *guşçy-elguşçy*, *bala-balaguş*, *tor-torguş*, *bag-zyrybag*, *goruk-ýelgoruk*, *hatar-hatargözne*, *baz-şabaz*, *etene-gyzyletene*, *goşa-goşanil*, *çybyk-tüpeňçybyk* ýaly adalgalary degişlidir.

2.1.4. Manydaş sözler

Manydaş sözler şol bir zadyň dürli sözler bilen atlandyrylmagy netijesinde ýüze çykýar. Manydaş birlikler belli bir ulgamyň çäklerinde ulanylyp, öz ekwiwalentinden many öwürşini, stili boýunça tapawutlanýarlar we dilde takyklaýjylyk we stilistik wezipeleri ýerine ýetirýärler. Türkmen dilinde manydaş sözleri derňän W. Mesgudow manydaş birlikleriň sözün köpmanylylygy, sözleriň ýasalyşy, sözleriň göçme manyda ulanylmagy, başga dillerden söz alynmagy, sözün söz düzümleri bilen çalşyrylmagy, edebi dildäki sözün şibe sözi bilen çalşyrylmagy netijesinde döreýändigini belleýär [83, 4-5 s.]. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynda manydaş ulanylýan sözleriň köpsanlysy gabat gelýär. Bu ýagdaýy geçmişde türkmen halkynyň ýaşayş-durmuş şertleriniň awçylyk bilen aýrylmaz baglanyşykly bolandygy we diliň geografik we etno-territorial özboluşlylygy, şeýle-

-de, goňşy halklar bilen ýygy-ýygydan aragatnaşyk edilmeginiň netijesi hökmünde düşündirmek bolar. Manydaş sözler awçylyk leksikasynyň hemme tematik toparlarynda gabat gelýär. Toparlaryň käbirinde manydaş ulanylýan sözleriň ýaýraýşy az bolsa, elguşçulyk we ýarag atlary bilen baglanyşykly leksikada ol giňden ýaýrandyr.

Ütelgi – *balaban* (elguşuň görnüşi), *garçygaý* – *baz* – *şabaz* (elguşuň görnüşi), *ak garçygaý* – *tugun* (elguşuň görnüşi), *bahryn* – *sapsan* (elguşuň görnüşi), *çyparbaş laçyn* – *şahyn* – *şuňkar* (elguşuň görnüşi), *bürgüt* – *gartal* (elguşuň görnüşi), *hindi laçyny* – *laggar* – *hindi ütelgisi* (elguşuň görnüşi), *guş* – *elguş* – *algyr* – *aw guşy* – *ganatly awçy* – *ganatly kömekçi* (elguşlaryň umumy ady), *tertüýle* – *tüýleguş* (bir-iki ýaş aralygyndaky elguş), *uluguş* – *eneguş* (elguşuň mäkiýany), *eldeki* – *ekdi* (ele öwrenişdirilen elguş), *tumaga* – *börük* – *başgap* – *başlyk* – *sebet* (elguşuň esbaby), *salarbag* – *gaýyşbag* – *ýolluk* (elguşuň esbaby), *düwme* – *jaňjagaz* (elguşuň esbaby), *hekem* – *tugur* – *soky* (elguşçulyk esbaby), *goýag* – *goýtgy* (elguşçulyk bilen bagly söz), *tazy* – *it* – *dört aýakly ýaran* – *dört aýakly kömekçi* (tazyçylygyň esasy obýektiniň adyny aňladýan sözler we söz düzümleri), *algyr tazy* – *ýüwrük tazy* – *ýyndam tazy* – *aýakly tazy* (gaty ylgamakda tapawutlanýan tazy), *çaman tazy* – *goly sökülmedik* – *goýunaýak* (haýal ylgayan tazy), *jul* – *basyryk* (tazy esbaby) we beýlekiler.

Ýanpyçak – *bilpyçak* (sowuk ýaragyň görnüşi), *gama* – *hanjar* (sowuk ýaragyň görnüşi), *sap* – *eltutar* – *golagaç* – *desde* (sowuk ýaragyň bölegi), *ýaglaw* – *gülbent* (sowuk ýaragyň bölegi), *gyn* – *gylap* (sowuk ýaragyň tygyna geýdirilýän gap), *ýaý* – *ýagak* – *keman* – *kowus* (atylýan ýarag), *kertik* – *tonç kertigi* (ýaý bilen baglanyşykly aňlatmalar), *çille* – *kiriş* (ýaýyň bölegi), *ok* – *peýkam* – *tir* – *näwek* – *hadaň* (atylýan ýaragyň serişdesi),

peýkam – *demren* – *soýa* (atylýan ýaragyň bölegi), *sagdak* – *tir-dan* – *okdan* – *okluk* – *salar* (ýaýyň oklary salynýan gap), *tüpeň* – *myltyk* (ot açýan ýarag), *hyrly* – *şahly tüpeň* (tüpeň görnüşi), *garatüpeň* – *garanil* – *garamyltyk* (tüpeň görnüşi), *towsar* – *üçtowsar* (tüpeň görnüşi), *sozan* – *guşsozan* – *maňkasozan* (tüpeň görnüşi), *döwme* – *omurma* – *gazuw* (tüpeň görnüşi), *ýekenil* – *ýekatar* – *toňkatar* (tüpeň görnüşi), *jysmyk* – *innemez* – *sessiz tüpeň* (tüpeň görnüşi), *didiwan* – *prisel* (tüpeň bölegi), *gundag* – *katagundag* (tüpeň bölegi), *gulak* – *çekiç* (tüpeň bölegi), *mäşe* – *depgi* (tüpeň bölegi), *ýetimgundag* – *gundag* (tüpeň bölegi), *çeker* – *zatwor* (tüpeň bölegi), *çakmak* – *misezen* – *temençe* – *daban* – *egri-daban* (tüpeň bölegi), *naýça* – *misenek* – *misege* (tüpeň bölegi), *darak* – *magazin* (tüpeň bölegi), *peşeň* – *mişek* (tüpeň serişdesi), *seçme* – *syçratgy* (tüpeň serişdesi), *däri* – *huruş* (tüpeň serişdesi), *mis* – *jam* (tüpeň serişdesi), *huruşlyk* – *atym* (däriniň mukdary), *tüpeňçybyk* – *sümme* (tüpeň bilen baglanyşykly söz), *hatar* – *oklu-hatar* – *hatargözne* (tüpeň bilen baglanyşykly söz), *ölçeg* – *temek* (tüpeň bilen baglanyşykly söz), *okdan* – *seçmedan* (tüpeň bilen baglanyşykly söz) we beýlekiler.

Duzak – *dam* (aw haýwanyny ýa-da guşuny tutmak üçin ýasalýan gural), *garym* – *gürpbasdy* – *gazma* – *awçukur* (uly haýwanlary tutmak üçin gazylýan çukur), *syrtmak* – *gysgyç* (duzagyň görnüşi), *gapan* – *gysma* (haýwan awlamak üçin gurulýan enjam), *aran* – *çaňňa* (gapanyň bölegi), *ýaý* – *hapbyk* (gapanyň bölegi), *gapançukur* – *gazyk* (gapan gurmak üçin gazylýan çukur) we beýlekiler.

Awçy – *saýýat* – *şikärbegi* (kesp bildirýän söz), *mürüşgär* – *elguşçy* – *guşçy* – *guşbaz* (kesp bildirýän söz), *tazyçy* – *itçi* (kesp bildirýän söz), *kemançy* – *okçy* – *ýaýçy* – *sagdakçy* (kesp bildirýän söz), *mergen* – *atgyr* (kesp bildirýän söz) we beýlekiler.

Aw – şikär – sonar (pişe), *aw – olja* (awlanylan haýwan ýa-da guş), *awlag – aw mesgeni – aw meýdany – şikärgäh* (aw awlanylýan ýer), *jüme – öýsün* (awçylaryň aw etmek üçin edýän bukusy), *awtorba – awhalta – horjun* (awçynyň esbaby), *ýan-torba – goşalta* (awçynyň esbaby), *şahmal – kement – arkan* (uly haýwan awlamak üçin ulanylýan ýüp), *atym – okýetim* (ok atylanda ýeter ýaly aralyk) we beýlekiler.

Manydaş sözler gelip çykyşy boýunça türkmen-türkmen, türkmen-türki, türkmen-mongol, türkmen-arap, türkmen-pars, türkmen-rus ýaly böleklere bölünip bilýär. Olaryň emele gelmegini hünärmentçilik leksikasyny öwrenen alymlar birmeňzeş düşündirýärler [42, 75 s.]. Adalgalaryň atlandyrylyş alamatlarynyň dürlüligi, şol alamatlaryň dürlüçe aňladylmagy, şol bir alamat netijesinde dürli söz ýasalýş ýollarynyň ulanylmagy, atlandyrylýan predmetiň aw hojalygynda ýerine ýetirýän wezipeleriniň tapawutlanmagy we ş.m. ýagdaýlar onuň esasy sebäpleridir.

2.1.5. Antonimiýa

Garşylykly many aňladýan sözler antonimler hasaplanylýar [54, 7 s.]. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynda antonimdeş sözler we söz düzümleri azda-kände gabat gelýär. Olara aşakdakylar degişlidir:

Uluguş, eneguş we jüre. Elguşlaryň mäkíýanyny aňladýan aňlatma bilen olaryň horazyny aňladýan söz öz aralarynda many gapma-garşylygyny emele getirýärler.

Badysakgar we çopansalar. Eldekileşdirmesi kyn bolan guşlary aňladýan söz bilen taplamasy aňsat bolan guşlary aňladýan söz antonimdeş jübüti hasyl edýärler.

Şeýle-de, görgürligi bilen tapawutlanýan tazyny aňladýan *ýiti tazy*, *gözli tazy* ýaly aňlatmalar bilen itiň görüjilik ukybynyň pesdigini görkezýän *kör tazy* aňlatmasy, gaty ylgaýan tazyny aňladýan *ýüwrük tazy*, *ýyndam tazy*, *ayakly tazy* söz düzümleri bilen ýüwrüklikde tapawutlanmaýan tazyny bildirýän *çaman tazy*, *goly sökülmedik*, *goýunaýak* ýaly aňlatmalar, şeýle-de, *peýkamly ok* we *peýkamsyz ok*, *demrenli ok* we *demrensiz ok*, *soýaly ok* we *soýasyz ok*, *hyrly tüpeň* we *hyrsyz tüpeň*, *ýekenil tüpeň* we *goşanil tüpeň*, *uzyn nilli tüpeň* we *gysga nilli tüpeň*, *iri seçme* we *ownuk seçme*, *uzyn tüpeňçybyk* we *gysga tüpeňçybyk*, *goşa sally gapan* we *ýeke sally gapan*, *agzy gowşak gapan* we *agzy gaty gapan* ýaly söz düzümleri antonimleriniň hataryna girýärler.

2.1.6. Giponimiýa

Giponimik gatnaşyklar sözi onuň many gerimine girýän görnüş aňladýan söz bilen baglanyşdyrýar. Umumy düşünjäni aňladýan söz giperonim, görnüş aňladýan sözler onuň giponimleridir. K.M. Musaýewiň bellemegine görä, türki dillerde mallaryň umumylaşan atlarynyň emele gelmegi haýwanlaryň her biriniň adynyň dörän wagtyndan has soňky döwre degişlidir [85, 53 s.]. Şu pikir, elbetde, awçylyk adalgalaryna hem degişli edilip bilner.

Aw – şu ugurda esasy sözleriň biri. Ol dürli usullar bilen tutulýan jandarlaryň umumy ady bolmak bilen, görnüş aňladýan birnäçe adyň emele gelmegine gatnaşýar, ýagny *aw* sözi *keýik*, *towşan*, *tilki*, *sülgün*, *torgaý* we beýleki aw haýwanlarynyň we guşlarynyň atlarynyň giperonimidir.

Elguş, *algyr*, *laçyn*, *gyrgy* ýaly sözler hem öňde bellenilişi ýaly, görnüş aňladýan birnäçe ady emele getirmäge gatnaşýarlar. *Elguş*, *algyr* ýaly leksemalar awçylykda ulanylýan ähli ýyr-

tyjy guşlaryň görnüşleriniň umumy adyny aňlatsa, *laçyn* sözi ütelgi, bahryn, şunkar, laggar ýaly laçynlar maşgalasyna, *gyrgy* sözi bolsa garçygaý, bedeneçi gyrgy ýaly gyrgylar maşgalasyna girýän guşlary bir manyda atlandyrmakda ulanylýar. Görnüş aňladýan sözler hem öz gezeginde birnäçe görnüşü aňladyp bilýärler. Muňa *ütelgi* sözi degişlidir. Ol *gubaguş*, *garaguş*, *gyzylguş*, *ýekebozagan*, *garayowuşan* ýaly birnäçe giponimi emele getirýär.

Ýarag giperoniminiň *aw pyçagy*, *ok-ýaý* we *aw tüpeňi* ýaly giponimleri bar. Öz gezeginde bu giponimler hem jyns aňladýan mana eýe bolup, olar *gezlik*, *hanjar*, *gama*, *ýanpyçak*, *neşder*, *çakgy*, *aksaply*, *tirkeş ýaý*, *kedep ýaý*, *saply ýaý*, *menzil ýaý*, *sary ýaý*, *demir ýaý*, *ýekenil*, *goşanil*, *hyrly*, *bäşatar*, *altatar* we köpsanly beýleki görnüş atlaryny emele getirmäge gatnaşýarlar.

Duzakçylyk, gapançylyk bilen baglanyşykly leksikada hem jyns we görnüş aňladýan sözler gabat gelýär. *Duzak* sözi jyns aňladyp, ol *legele*, *jelle*, *hepbik*, *çappa*, *çirtmek* ýaly birnäçe görnüş aňladýan adalgany hasyl edýär. *Gapan* sözi hem *möjek* *gapan*, *towşan gapan* ýaly görnüş atlaryny emele getirmäge gatnaşýan jyns ady hökmünde ulanylýar.

2.2. Awçylyk leksikasynyň ýasalyş aýratynlyklary

Söz ýasalyş diliň sözlük düzümini baýlaşdyryjy esasy çeşme bolup hyzmat edýär. Alymlaryň belleýşi ýaly, diliň sözlük düzüminiň ösmegi, ilkinji nobatda, onuň öz içki serişdeleriniň işjeň ulanylmagyna baglydyr [24, 80 s.]. Hünärmentçilige degişli adalgalaryň grammatik taýdan derňew edilmeginiň türkmen dilindäki söz ýasalyşyň düzgünlerini we onuň hünär leksikasy tarapyndan baýlaşmagynyň ýollaryny öwrenmekde uly hyzmaty

bar. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynda söz ýasalyşyň morfologik, sintaktik-morfologik, sintaktik we leksika-semantik ýaly görnüşleriniň üstünde durup geçmek maksadalaýykdyr.

2.2.1. Morfologik usul bilen emele gelen birlikler

Morfologik söz ýasalyş diliň leksikasy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Sebäbi söz ýasalyşyň bu görnüşi her bir diliň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda önümlü ýollaryň biridir. Goşulmalaryň käbiri türkmen dilinde söz ýasamak pursadynda işjeň bolmasa-da, birnäçesi söz ýasamaga has işjeň gatnaşyp, türkmen dilindäki awçylyk leksikasyny baýlaşdyrmakda uly ähmiýete eýe bolýar.

Atdan at ýasaýan goşulmalar: *-çy/-çi*, *-lyk/-lik*, *-luk/-lük*, *-ça/-çe*, *-lag*, *-ly*, *-syz*, *-jyk*.

-çy/-çi goşulmasy dilimizde iň önümlü goşulmalaryň biri hasaplanylýar. Derňeýän leksikamyzda bu affiksler atdan at ýasamagy üpjün edip, onuň kär aňladýan manysyny emele getirýär. Şonuň üçin, ýokarda seredilip geçilen dördünji tematik topar, ýagny awçylyk bilen baglanyşykly kär aňladýan leksika öz düzümindäki sözleriň agramly böleginiň şu affiksiň kömegi arkaly ýasalandygy bilen tapawutlanýar. *-çy/-çi* goşulmasynyň gatnaşmagynda *awçy*, *elguşçy*, *guşçy*, *bürgütçi*, *tazyçy*, *itçi*, *pyçakçy*, *kemançy*, *okçy*, *ýaýçy*, *sagdakçy*, *tüpeňçi*, *duzakçy*, *gapançy*, *şahmalçy*, *möjekçi*, *garsakçy*, *tilkiçi*, *keýikçi*, *towşançy*, *bedeneçi*, *käkilikçi*, *togdaryçy* ýaly aw adalgalary ýasalýar.

-lyk/-lik, *-luk* goşulmalary hem *-çy/-çi* affiksi ýaly önümlüdür. Bu affiks *huruşlyk*, *ellik*, *gezlik*, *okluk*, *ýolluk* ýaly aw adalgalarynyň ençemesini ýasamaga gatnaşýar.

-ça/-çe goşulmasy-da atlara goşulyp, olara kiçilik we meňzeşlik manysyny berýär. Awçylyk leksikasynda onuň kömegi bilen *sapança*, *naýça*, *temençe* ýaly sözler ýasalýar.

-lag awlag, -ly hyrly, -syz hyrsyz, -jyk goşulmasy bolsa ýaý-*jyk* diýen täze ady emele getirýär.

Pars diliniň täsir etmegi bilen dilimize geçen -*dan*, -*wan*, -*gär*, -*baz*, -*keş*, -*gäh* ýaly atdan at ýasaýan goşulmalar hem awçylyk leksikasynda azda-kände gabat gelýär.

-*dan* affiksi goşulan sözünden bir zadyň ýerini, ornuny aňladýan *seçmedan*, *okdan*, *tirdan* ýaly sözleri ýasaýar.

-*wan* goşulmasy «seretmek» diýen manyny aňladýan *di-diwan* sözünü ýasaýar.

-*gär* affiksi -çy/-çi goşulmalary ýaly kär aňladýan *mürüşgär* sözünü ýasaýar.

-*baz* goşulmasy hem *bedenebaz*, *guşbaz* ýaly kesp-kär bildirýän sözleri ýasaýar.

-*keş* affiksi awçylyk leksikasynda *seçmekeş*, *hyrkeş*, *läşkeş* diýen täze adalgalary emele getirmäge gatnaşýar.

-*gäh* goşulmasy bolsa awçylyk leksikasynda *şikärgäh* diýen täze adalgany ýasapdyr.

Işlikden at ýasaýan goşulmalar: -*ma/-me*, -*ar/-er*, -*gy/-gi*, -*maz/-mez*, -*yk/-ik*, -*gyr/-gir*, -*gyç*, -*um*, -*ym*, -*an*, -*ag*, -*uw*, -*g*.

-*ma/-me* goşulmasynyň kömegi bilen awçylyk leksikasynda anyk many aňladýan *omurma*, *gysma*, *gazma*, *gysma*, *döwme*, *düwme*, *seçme*, *sümme* ýaly birnäçe söz ýasalýar.

-*ar/-er* goşulmasy arkaly *tosar*, *üçtowsar*, *çeker*, *salar* ýaly atlar ýasalýar.

-*gy/-gi* -niň kömegi bilen *şyrlatgy*, *syçratgy* hem-de *sürgi* ýaly sözler hasyl bolýar.

-mez affiksi onçakly önümlü däldir. Ol *innemez* we *dembermez* ýaly atlary döredýär.

-yk/-ik çapyk, basyryk, gazyk we *kertik* ýaly adalgalary hasyl etmäge gatnaşýar.

-gyr, -gyç, -um, -ym, -an, -ag, -uw hem-de *-g* goşulmalary diňe bir sözüň ýasalmagyna gatnaşyp, *algyr, gysgyç, guýum, atym, sozan, gazuw, goýag* we *ölçeg* ýaly adalgalary hasyl edýär.

Bulardan başga-da, atdan sypat ýasaýan goşulma hökmünde *-siz (sessiz tüpeň)* goşulmasyny, şeýle-de, işlikden işlik ýasaýan goşulma hökmünde *-um (guýum)* affiksini görkezmek bolar.

Morfologik usul bilen hasyl bolan birlikler awçylyk leksikasy bilen baglanyşykly täze manyly söz ýasamakda işjeň we önümlü söz ýasalýş ýollarynyň biri hasaplanylýar. In önümlü affiksler hökmünde *-çy/-çi, -lyk/-lik, -ma/-me* goşulmalary çykyş edýär.

2.2.2. Sintaktik-morfologik ýol bilen ýasalan birlikler

Awçylyk leksikasy düýp sözleriň biri-biri bilen goşulyşyp täze manyda ulanylmagy bilen hem baýlaşýar. Goşma sözler dildäki ulanylyp ýörlen adaty sözlerden emele gelýär. Iki sany kök ýa-da düýp sözüň kömegi bilen *bäşatar, altatar, tüpeňdyrnak, gapankeçe, torguş* ýaly täze düşüňjeleri aňladýan adalgalar ýasalýar. Bularyň manysy iki sany kök ýa-da düýp sözüň manylarynyň jeminden ybaratdyr. Awçylyk leksikasyny hasyl edýän goşma sözler dürli-dürli ýollar bilen emele gelýär.

At bilen adyň birikmeginden emele gelen sözler: *el+guş, bala+guş, tor+guş, baş+gap, gaýyş+bag, aýak+bag, ýan+pyçak, ýan+tazy, bil+pyçak, gol+agaç, hölek+ýaý, ýetim+gun-*

dag, tüpeň+dyrnak, tüpeň+çybyk, hatar+gözne, däri+guty, it+aýak, gapan+keçe, gapan+çukur we beýlekiler.

At bilen işlikden ýasalan birlikler: *dem+bermez, gan+akar, ýel+gorug, çopan+salar, el+tutar* we ş.m.

İşlik bilen adyň birikmeginden diňe *salar+bag* diýen söz döräpdir.

Sypat bilen adyň goşulyşmagy netijesinde dörän goşma sözler: *guba+guş, gara+guş, gyzyl+guş, gara+yowşan, ak+saply, gara+tüpeň, gara+myltyk, gara+nil* we ş.m.

Sanyň ýa-da goşma sanyň işlik bilen birleşmegi netijesinde emele gelen atlar: *bäş+atar, alt+atar, on+atar, onbir+atar* we beýlekiler.

İki sany sanyň birikmeginden emele gelen sözler: *on+ki, on+alty, ýigrim+dört* we başgalar.

Ses meňzetmesi bilen işligiň birikmeginden dörän sözlerden diňe *toňk+atar* diýen bir adalga gabat gelýär.

2.2.3. Sintaktik ýol bilen emele gelen birlikler

Aw adalgalaryna degişli söz düzümleri türkmen diliniň awçylyk leksikasynda möhüm orun tutýar. Sintaktik usul arkaly iki ýa-da birnäçe sözüň utgaşdyrylmagy bilen derňelýän leksika degişli söz düzümleri ýasalýar. Bu leksikada sintaktik ýol arkaly ýasalan aw adalgalarynyň sany örän köpdür. Munuň özi adalgalary ýasamakda bu usulyň önümlidigine şaýatlyk edýär.

Sintaktik ýol bilen ýasalan birlikleri hem sintaktik-morfologik usul bilen ýasalan sözler ýaly olara girýän komponentler boýunça derňemek mümkin.

At bilen adyň utgaşyp gelmeginden dörän birlikler: *Türküstan ütelgisi, Ural garçygaýy, keyik garçygaý, sapsan laçyny, eneguş, içýanguýruk, hindi ütelgisi, hindi laçyny, bahryn laçyny,*

bedeneçi gyrgy, ganatly awçy, mürş patasy, salarbagyň halkasy, salarbagyň murty, şirmaýy sap, jöwher pyçak, pyçagyň ýüzi, demrenli ok, demrensiz ok, peýkamly ok, peýkamsyz ok, soýaly ok, soýasyz ok, tirkeş ýaý, kedep ýaý, saply ýaý, menzil ýaý, demir ýaý, ýaýgabza, tonç kertigi, aw tüpeňi, tüpeň agzy, tüpeň gündagy, tüpeň gulagy, tüpeň çakmagy, tüpeň bagy, tüpeň çybygy, tüpeň garawuly, tüpeň sesi, tüpeň oky, şahly tüpeň, hyrly tüpeň, aýakly tüpeň, aýakly hyrly, hyrlynyň aýagy, okluhatar, guşsozan, maňkasozan, ýapon başatary, aw düşelge, aw esbaby, aw enjamy, aw haýwany, aw mesgeni, aw möwsümi, awhalta, awtorba, möjek gapan, towşan gapan, guşly awçy we köpsanly beýlekiler.

At bilen işligiň bile gelmeginden ýasalan söz düzümleri: *aw awlamak, awa salmak, guş salmak, garçygaý salmak, gyzyldan bermek, suwdan bermek, zaňyny almak, ýaglamygy tutmak, ganat tanamak, ganat bilmek, guşa kömek bermek, baş öwretmek, tälim bermek, tüpeň atmak, tüpeň oklamak, garawula almak, garawula mündürmek, duzaga düşmek, gapana düşmek, duzak gurmak, gapan gurmak, garym gazmak, çirtmek gurmak, tor gurmak we başgalar.*

Sypat bilen adyň tirkeşip gelmegi netijesinde hasyl bolan birlikler: *boz ütelgi, gök bahry, çyparbaş laçyn, tertüýle, tüýleguş, uluguş, takyrgulak, kör tazy, tilkiçi tazy, keyikçi tazy, guşçy tazy, sakar tazy, sary ýaý, ak tözli gaty ýaý, döwme tüpeň, omurma tüpeň, döwme goşa, omurma goşa, sessiz tüpeň, garanil başatar, uzyn nilli tüpeň, gysga nilli tüpeň, tekiz nilli tüpeň, garanil tüpeň, uzyn tüpeňçybyk, gysga tüpeňçybyk, agzy gaty gapan, agzy gowşak gapan we ş.m.*

San bilen adyň tirkeşip gelmegi arkaly dörän söz düzümleri: *üç ýelekli gaýyň ok, iki aýakly hyrly, üç halka tagmaly nemes goşasy, iki sally gapan, bir sally gapan, dört aýakly ýaran, dört aýakly kömekçi we ş.m.*

Bulardan başga-da, san bilen işlik tirkeşip, *üçtowsar* sözünü hasyl edýär.

Sintaktik ýol bilen hasyl bolan birlikler awçylyk leksikasy bilen baglanyşykly täze manyly adalgalary we aňlatmalary döretmekde iň işjeň we önümlü söz ýasalýş ýoludyr, ýagny sintaktik söz ýasalýş arkaly hasyl bolan sözler we söz düzümleri awçylyk leksikasy boýunça ýygňalan materiallaryň dörtde bir bölegine golaýyny düzýär.

2.2.4. Leksika-semantik ýol bilen emele gelen birlikler

Awçylyk leksikasy diňe goşulmalaryň, söz düzümleriniň hasabyna däl-de, öň ulanylyp gelýän sözleriň manylarynyň giňelmegi, olaryň täze mana eýe bolmagy arkaly-da baýlaşýar. Leksika-semantik ýol bilen emele gelen birlikler gurluş babatda özgerişe sezewar edilmezden täze mana eýe bolýarlar. Ýöne aw adalgalarynyň döreýşinde bu ýol şeýle bir önümlü däl.

Rus alymy M.N. Şanskiniň bellemegine görä, öňden dilde ulanylyp ýörlen söze täze many berilýär, şonda ýasama many bilen esasy manynyň baglanyşygy gowşaýar [126, 266 s.]. Ýöne sözlerdäki täze many öňden ulanylyp gelýän esasy many bilen azda-kände baglanyşýar. Muny aşakdaky getirilen mysallar hem tassyklaýar.

Aşyk. Awçylyk leksikasynda hyrlynyň mäseleriniň ýetimgundaga birleşýän ýerindäki togalajyk agajy aňladýar. Türkmen dilinde *aşyk* sözünüň esasy manysy art aýagyň injik süňki bilen but süňküni birleşdirýän süňki aňladýar. Bu ýerde semantik söz ýasalýşa agzalan adalgalaryň gurluş we funksional (birleşdiriji) meňzeşligi esas bolýar.

Çakmak. Awçylyk leksikasynda tüpeň göçürilmek üçin mäşe gysylanda, mise gelip urýan urgujy aňladýan serişde bir zady otlamak üçin ýörite ýasalan enjam bilen deňeşdirilýär. Munda hem sözüň manysynyň giňelmegine olaryň funksional meňzeşligi esas bolýar.

Gundag. Tüpeňiň nili berkidilýän we tüpeň atylanda gerdene direlýän agaç bölegi, ýokarda hem bellenilip geçilişi ýaly, *gundamak* işligindendir. Sebäbi tüpeňiň niliniň ok salynýan agzy, mäsesi, gulagy gundagyň içinde ýerleşdirilýär. Serişdäniň wezipesi bu sözüň esasy manysy bolan bäbek dolanýan matanyň wezipesi bilen deňeşdirilýär.

Soky. Bu söz elguşçulyk leksikasynda mürüşgärleriň öýünde elguşuň oturýan ýerini, ýagny elguşuň «oturgyjyny» aňladýar. Onuň esasy manysy däne döwmek üçin peýdalanylýan gural bilen baglanyşyklydyr. Bu ýerde semantik söz ýasalýşa agzalan sözleriň gurluş taýdan meňzeşligi esas bolupdyr.

Jam. Dära ot düşürmek üçin peşeniň düýbünde oturdylýan serişde iýmek, içmek üçin ulanylýan okara, gaba meňzedilýär. Olaryň daşky görnüşiniň biri-birine meňzedilmegi esasynda täze aw adalgasy döräpdir.

2.2.5. Awçylyk leksikasynyň atlandyrylyş ýörelgeleri

Awçylyk leksikasynyň emele gelmegi bilen berk baglanyşykly bolan atlandyrylyş ýörelgelerine hem seredip geçmek maksadalaýykdyr. Atlandyrylyş ýörelgeleriniň haýsysynyň işjeňdigini ýüze çykarmak, olary mümkin boldugyça anyklamak uly ähmiýete eýedir. Sebäbi atlandyrylyş ýörelgeleriniň anyklanylmagy, esasan, garyndaş dillerde umumy bolan sözleriň haýsy dile has ýakyndygyny kesgitlemekde goşmaça delilleriň

üstünü ýetirýär. Awçylyk leksikasynda aşakdaky ýörelgeleri görkezmek bolar:

Ýerine ýetirýän wezipesi bilen baglanyşykly berlen atlar: *awçy, aw gözegçisi, mergen, guşçy, elguşçy, mürüşgär, guşbaz, bürgütçi, örtgi ýelek, tazyçy, itçi, yzçy, pyçakçy, kemançy, okçy, ýaýçy, sagdakçy, tüpeňçi, duzakçy, gapançy, şahmalçy, läşkeş, möjekçi, garsakçy, tilkiçi, keyikçi, towşançy, bedeneçi, bedenebaz, käkilikçi, togdaryçy, aýakbag, ýelgoruk, ýardamçy ýa-da ganatly ýardamçy, ganatly awçy, ganatly kömekçi (elguş hakynda), kömekçi ýa-da dört aýakly kömekçi (tazy hakynda), keyikçi tazy, guşçy tazy, tilkiçi tazy, ganakar, eltutar, hölekýaý, sümme, çeker, gysma, guşsozan, möjek gapan, towşan gapan we beýlekiler.*

Ýasalyş, gurluş aýratynlygy esasynda berlen atlar: *tirkeş ýaý, saply ýaý, peýkamly ok, peýkamsyz ok, demrenli ok, demrensiz ok, soýaly ok, soýasyz ok, dembermez, hyrly, hyrsyz, kelte, tekiz nilli ýarag, şahly tüpeň, aýakly hyrly, iki aýakly hyrly, ýekenil, goşa, goşanil tüpeň, uzyn nilli tüpeň, gysga nilli tüpeň, döwme tüpeň, omurma tüpeň, goşa omurma tüpeň, ýetimgundag, gysga tüpeňçybyk, uzyn tüpeňçybyk, iri seçme, ownuk seçme, iki sally gapan, goşa sally gapan, agzy gowşak gapan, agzy gaty gapan we başgalar.*

Häsiýetli aýratynlygyna görä dakylan atlar: *algyr guş, tarlaň, badysakgar, çopansalar, ýekebozagan, jykyr, algyr tazy, ýiti tazy, ýüwruk tazy, ýyndam tazy, aýakly tazy, çaman tazy, goly sökülmedik, goýunayak, kör tazy, gapmaýar, seçme, tosar, jysmyk, sessiz tüpeň, syçratgy we beýlekiler.*

Reňkine görä dakylan atlar: *gubaguş, akguş, açykguş, boz ütelgi, garaguş, gyzylguş, ak garçygaý, gara arkaly garçygaý, gök bahry, çyparbaş laçyn, aktürpek, gyzyletene, sakar tazy, aksaply, sary ýaý, garatüpeň, garanil tüpeň, garamylytk we ş.m.*

Ýasalan materialy bilen baglanyşykly berlen atlar: *gaýyşbag*, *şirmaýy sap*, *şah sap*, *jöwher pyçak*, *demir ýaý*, *gaýyň ok* we beýlekiler.

Bir zada meňzetmek esasynda berlen atlar: *aýýelek*, *soky*, *dil*, *gulak*, *aşyk*, *darak*, *tüpeňdyrnak*, *tüpeňçybyk* we beýlekiler.

Elguşlaryň beden gurluşy, ýaş we jyns hem-de beýleki aýratynlyklary bilen baglanyşykly dörän atlar: *uluguş*, *gazan gaýnar*, *bala*, *balaguş*, *eneguş*, *tertüýle*, *tüýleguş*, *torguş*, *eldeki*, *ekdi*.

Tazylaryň beden gurluşynyň özboluşlylygy esasynda berlen atlar: *takyrgulak*, *içýanguýruk* we başgalar.

Tüpeňe daragynda näçe ok ýerleşýändigini ýa-da yzly-yzy-na näçe ok atyp bilýändigini bilen bagly berlen atlar: *bäşatar*, *bäşatylan*, *altatar*, *onatar*, *onbiratar* we ş.m.

Gelip çykyşy bilen baglanyşykly dörän aňlatmalar: *Türkistan ütelgisi*, *Ural garçygaýy*, *Sibir bedeneçi gyrgysy*, *hindi laçyny*, *hindi ütelgisi*, *nemes goşasy*, *ýapon bäşatary* we ş.m.

Aw pyçaklaryna görkezilýän ýerine we ölçegine görä berlen atlar: *ýanpyçak*, *bilpyçak* we *gezlik*.

Geçirilen derňewden görnüşi ýaly, awçylyk leksikasy üçin möhüm atlandyrylyş ýörelgeleri başdaky dört bölümde agzalan ýörelgelerdir.

2-nji bab boýunça gysgaça netije

Awçylyk leksikasy bilen umumy dil leksikasynyň aragatnaşygyny, semantik durnuklylygyny, kesp-kär bildirýän adalga derejesine ýetiş kanunalaýyklyklaryny anyklamak üçin onuň köpmanylylyk, omonimiýa, wariantlylyk, manydaş sözler, antonimiýa, giponimiýa ýaly aýratynlyklary derňeldi. Içki serişdeleriň hasabyna dörän köpmanyly sözleriň daşky serişdeleriň hasabyna emele gelen köpmanyly sözlerden tas iki esse köpdügi

äşgär edildi. Omonimlere degişli sözler awçylyk leksikasynda we edebi dilde biri-birine düşünmäge päsgel bermeyän, sözün manysyny anyklamakda kynçylyk döretmeyän semantik ösüş hatarynda seretmäge mümkinçilik berdi. Aw adalgalarynda fonetik, morfologik, leksika-morfologik ýaly wariantlaryň içinde fonetik wariantlylygyň has agdyklyk edýändigini anyklanyldy. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynda onuň içki serişdelerine daýanýan manydaş sözleriň köpdügi, antonimleri emele getirmekde bolsa söz düzümleriniň hyzmatynyň uludygy ýüze çykaryldy. Jyns aňladýan sözleriň görnüş aňladýan sözleriň ençemesini hasyl edýändigini, görnüş aňladýan sözleriň hem giperonim hökmünde birnäçe görnüşini aňladyp bilýändigini anyklanyldy.

Türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň ýasalyşy söz ýasalyşyň morfologik, sintaktik-morfologik, sintaktik we leksika-semantik usullaryna esaslanýar. Bu usullaryň her biriniň täze sözi we söz düzümini ýasamaga işjeň gatnaşýandygyna garamazdan, olaryň özara san taýdan gatnaşygynyň birmeňzeş däldigi, ýagny morfologik ýol bilen segsinden gowrak, sintaktik-morfologik usul bilen elli çemesi, semantik ýol bilen ona golaý birlik ýasalýandygy, sintaktik ýol bilen emele gelen birlikleriň bolsa esasy orna eýe bolup, bu leksikada ýüzden gowrak sözün şolaryň üsti bilen hasyl bolýandygy kesgitlenildi. Awçylyk leksikasyny atlandyrmakda bolsa ondan gowrak ýörelgäniň hyzmat edýändigini, olaryň içinde ýerine ýetirýän işi bilen baglanyşykly berlen atlaryň, ýasalyş, gurluş aýratynlygy esasynda berlen atlaryň, häsiýetli aýratynlygyna görä dakylan atlaryň, şeýle-de, reňkine görä dakylan atlaryň esasy atlandyrylyş ýörelgelerini anyklanyldy.

III BAP. TÜRKMEN DILINIŇ AWÇYLYK LEKSIKASYNYŇ EMELE GELIŞ ÇEŞMELERI

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Biziň ene dilimiz öz gözbaşyny Oguz handan alyp gaýdýan ähli türki halklaryň dilleriniň esasyny düzýän dildir. Şoňa görä-de, biziň dilimiz ähli türki dilli halklar üçin düşnükli bolmak bilen, ol öz tebigaty boýunça dünýäniň esasy dilleriniň hatarynda durmaga mynasypdyr» [5] diýen çuň manyly sözlerinden ugur alyp, häzirki zaman türkmen diliniň awçylyk leksikasyna degişli sözleriniň emele geliş çeşmelerini derňemek maksadalaýykdyr.

Türkmen diliniň awçylyk leksikasy dilimiziň içki serişdeleriniň we beýleki halklar bilen goňuşulykda ýaşamagy netijesinde emele gelen umumylyklaryň hasabyna baýlaşýar. Türkmen dili, şol sanda, derňelýän leksika beýleki türki diller ýaly, gadymy türki dilleriň we başga garyndaş bolmadyk dilleriň sözlük goruny özünde jemleýär. Şeýle ýagdaý tematik toparlarda getirilen sözleri we söz düzümlerini gelip çykyşy taýdan derňemegi şu işiň esasy maksatlarynyň birine öwürýär. Dilçi K. Ibragimowyň bellemegine görä, türki dillere degişli ol ýa beýleki hünärmentçilik-leksik, leksik toparlar derňelende, diňe bir dilde gabat gelýän sözler, türki ara sözler we beýleki diller bilen umumylyklar seljerilýär [72, 46-47 s.]. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň derňewinde hem şu ugra esaslanmak dogrudyr. Birnäçe türki dilde gabat gelýän sözlere geçmezden ozal, bu leksika degişli gadymy türki sözleri getirmegi makul bildik.

3.1. Gadymy türki sözler

Ab. Aw, şikär. *Ab* Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärliklerinde gabat gelýär [70, 1 s.].

Af. Aw, şikär [6, 63 s.].

Ag. Ýusup Balasagunlynyň «Kutadgu bilig» eserinde bu söz «duzak» manysynda getirilipdir [70, 16 s.].

Alp. «Древнетюркский словарь»-da bu sözün birnäçe manysy getirilýär. Birinjisi *mergen* diýmegi aňladýar [70, 36 s.].

Aňçy. Aw guşlaryny we haýwanlaryny awlaýan awçy [70, 46 s.]. *Aňçy* türki halklaryň köpüsiniň dilinde häzir hem gabat gelip, şu manyda ulanylýar.

Atym. Ýaýdan atmaga ökde awçy, mergen [81, 104 s.].

Barak. Adatdan daşary algyrlygy bilen tapawutlanýan aw itleriniň bir görnüşi [81, 359 s.].

Baraklyg. «Barak» diýen it bilen aw edýän awçy [81, 457 s.].

Başak. Ýaýyň okunyň ujuna geýdirilýän peýkam [81, 359 s.].

Bijek. Pyçak [6, 100 s.].

Bori. Demreniň oýugy [70, 113 s.].

Çafty. Laçyn [81, 405 s.].

Çagry. Laçyn [81, 397 s.]. Seljuk soltany Çagry begiň ady hem algyrlygy bilen tapawutlanýan şu guş bilen baglanyşyklydyr.

Çanka. Duzak görnüşi [81, 402 s.].

Çirguý. Okuň demreniniň giň ýeri [80, 329 s.].

Itärçi. Elguşçy [70, 215 s.].

Kalwa. Demrensiz ok [81, 402 s.].

Kapgak. Sagdagy ýapmak üçin ulanylýan serişde [70, 420 s.]. Ol *gapak* sözi bilen asyldaş.

Karym. Çukur [70, 427 s.]. Häzirki wagtda *garym* görnüşinde ulanylýar.

Keş. Sagdak [70, 303 s.].

Kyrguý. Gyrgy [70, 446 s.].

Kişçi. Samyr diýen gymmatbaha derili haýwany tutmak bilen meşgullanýan awçy. Bu söz Ýusup Balasagunlynyň «Kutadgu bilig» eserinde gabat gelýär [70, 310 s.].

Kurman. Ýaý salynýan gap, ýaýdaş [70, 468 s.].

Kuşçy. Aw guşlaryny tutmak bilen meşgullanýan awçy [70, 471 s.]. Bize mälim bolşy ýaly, häzirki zaman türkmen dilinde *guşçy* sözünüň diňe «elguşçy» manysy bar.

Kuşlag. Guş awlanylýan ýer [81, 432 s.].

Kyn. Gyn [6, 165 s.].

Laçyn. «Древнетюркский словарь»-da bu söz «кречет, соколь, сапсан» diýlip terjime edilipdir [70, 332 s.]. Birinji bap-da bellenilişi ýaly, bu sözün iki manysy bolup, birinjisi çyparbaş laçyny, ikinjisi bolsa laçynlar maşgalasyna girýän ýyrtyjy guşlaryň umumy adyny aňladýar. Diýmek, diňe *соколь* (laçynlaryň umumy ady) we *сапсан* (çyparbaş laçyn) *laçyn* sözüne gabat gelýär. *Креchem* bolsa gyrgylar maşgalasyndan bolan guşy, ýagny garçygaýy aňladýar.

Okçy. Ýaýdan atmaga ussat awçy [70, 369 s.].

Okçy. Ýaýyň okuny ýasaýan ussa [80, 189 s.].

Sokum. Uçanda şuwlap ses eder ýaly ýaýyň okuna geýdirilýän serişde. Ol agaçdan ýasalypdyr [81, 378 s.].

Soňkur. Elguşuň görnüşi [70, 509 s.]. Häzirki wagtda bu söz *şuňkar* görnüşinde ulanylýar.

Taýgan. Tazy [80, 243 s.]. Bu söz türki halklaryň käbiriniň dilinde häzir hem gabat gelýär.

Tili. Demreni oka saramak üçin ulanylan gaýyş [80, 270 s.].

Togrul. Ýyrtyjy guş, elguşuň görnüşi [81, 446 s.]. Seljuk soltany Togrul begiň ady hem şu guş bilen baglanyşyklydyr.

Toňuzçy. Ýabany doňuzlary awlaýan awçy [70, 575 s.].

Tugru. Sowuk ýaraglaryň sapyndan geçirilýän inçe demir [81, 396 s.].

Tuzag, tuzak. Duzak [70, 594 s.].

Tuzagçy, tuzakçy. Duzak gurup aw edýän awçy [70, 594 s.].

Ulun. Demrensiz ok [81, 107 s.].

Üçlüç. Üç çybykdan ýasalyp, uçlary demir bilen birikdirilýän duzak. Ol towşan awlamak üçin ulanylýar [81, 120 s.].

Ýa. Ýaý [80, 103 s.].

Ýapgak. Duzagyň görnüşi. Ol guş awlamak üçin peýdalanylýar [80, 114 s.].

Ýasyç. Okuň peýkamy [80, 118 s.].

Ýasyk. Ýaý salynýan gap, ýaýdaş [70, 245 s.].

Ýetän. Ýaý [70, 259 s.].

Gadymy türki leksikada *aw* [70, 68 s.], *bala* [70, 80 s.], *it* [70, 215 s.], *keýikçi* [70, 295 s.], *kiriş* [70, 309 s.], *meň* [6, 178 s.], *ok* [6, 84 s.], *okluk* [81, 126 s.], *sap* [70, 485 s.], *tor* [6, 126 s.], *şuňkar* [70, 525 s.], *turumtaý* [70, 589 s.] ýaly sözler hem gabat gelýär.

Umuman, getirilen mysallardan görnüşi ýaly, awçylyk bilen baglanyşykly sözleriň birnäçesi türkileriň gadymy leksikasynda gabat gelýär. Bu sözler häzirki zaman türkmen diliniň awçylyk leksikasy üçin baý material bolup hyzmat edýär.

3.2. Türki ara sözler

Türkmen halky uzak wagtlardan bäri birnäçe halkyň wekilleri bilen aragatnaşykda bolupdyrlar. Olaryň gatnaşyk saklan halklarynyň köpüsi türki dillerde gürleýän halk bolupdyr. Türki dilleriň biri-birine ýakynlygy, ylaýta-da olaryň durmuş-ykdysady, medeni, dini, geografik ýakynlygynyň bolmagy dilleriň özara täsirini kesgitlemekde kynçylyklary döredýär. Olaryň dillerinde

umumy leksik goruň, söz ýasalys serişdeleriniň, köp halatlarda umumy atlandyrylyş ýörelgeleriniň bolmagy ol ýa beýleki sözüň bir türki dilden beýlekisine geçmek mümkinçiligini, şeýle-de, dilleriň her birinde özbaşdak döremeginiň mümkinçiligini döredip bilýär [112, 8 s.]. Şoňa görä, türkmen dilinde we ýene bir ýa-da birnäçe türki dilde gabat gelýän birlikleri türki ara sözler diýip derňemek dogrudyr.

Dilimiziň sözlük düzüminde münlerçe söz bolup, olaryň aglabasy birnäçe türki halkyň dillerinde hem ulanylýar. Bu, elbetde, awçylyk bilen baglanyşykly adalgalara-da degişlidir. Mysal üçin, ýabany haýwanlary, guşlary atyp ýa-da duzak gurup tutmak bilen bagly kesbi aňladýan *aw* sözünü türkler hem şeýle ulanýarlar [106, 196 s.]. Azerbaýjan, özbek, uýgur dillerinde *ow* [103, 264 s.; 47, 518 s.; 120, 140 s.] görnüşinde ulanylýan bu adalga gazaklar we tatarlar *au* [75, 43 s.; 117, 49 s.], garagalpaklar bolsa *ang* [104, 471 s.] diýýärler.

Aw awlanýan ýeri aňladýan *awlag* azerbaýjan dilinde *awlag*, *owlag* [49, 2 s., 230 s.], özbek dilinde *owlok* [107, 339 s.], uýgur dilinde bolsa *olak* [120, 141 s.] diýlip atlandyrylýar.

Türkmen dilinde *aw* tüpeňlerini, onuň böleklerini we beýleki serişdelerini aňladýan sözleriň-de aglabasy türki halklaryň birnäçesiniň dilinde gabat gelýär. Mysal üçin, ot açýan ýaraglaryň umumy ady bolan *ýarag* azerbaýjan dilinde *ýarag* [49, 377 s.], gazak dilinde *žarak* [75, 162 s.] diýlip ulanylsa, *tüpeň* sözünü azerbaýjanlylar *tüfänk* [103, 361 s.], türkler bolsa *tüfek* [118, 1070 s.] görnüşinde ulanýarlar. *Mylytk* adalgasy gazaklarda-da, gyrgyzlarda-da, garagalpaklarda-da şeýle görnüşde duş gelýär [75, 244 s.; 58, 68 s.; 104, 655 s.]. Özbek we uýgur dillerinde bu söz *miltik* [107, 748 s.; 120, 125 s.] görnüşinde kabul edilipdir.

Aw tüpeňleriniň görnüşlerini aňladýan *altatar* *altyatar* görnüşinde gazaklarda [75, 29 s.], *alty atar* görnüşinde gyrgyzlarda

[59, 16 s.], *altatar* görünüşünde bolsa uýgurlarda [120, 17 s.] kabul edilen bolsa, *bäşatar* gyrgyzlarda *beş atar* [59, 25 s.], özbeklerde *beşotar* [47, 109 s.], uýgurlarda *bäşatar* [120, 48 s.] görünüşünde duş gelyär. Bizde šiwe sözi hasaplanylýan *bäşatylan* azərbayjan dilinde *beşatylan* [49, 44 s.] diýlip ulanylýar.

Mundan başga-da, birnäçe türki dilde ulanylýan birmeňzeş atlar hökmünde *goşa* sözünü görkezmek bolar. Ol *koş ooz*, *eki ooz* görünüşde gyrgyz dilinde [59, 55 s., 105 s.], *kuşogiz* görünüşünde özbek dilinde [48, 644 s.], *koşatar* görünüşünde bolsa uýgur dilinde ulanylýar [120, 249 s.].

Aw ýaraglarynyň görünüşlerini aňladýan sözleriň içinde türkmen-gyrgyz parallelleri has agdyklyk edýär. Muňa mysal hökmünde *guşatar* (*kuş atar*), *omurma* (*opurma*), *onalty* (*on altynçy*), *onunjy* (*onunçu*), *otuz iki* (*otuz ekinçi*), *ýigrimi* (*žyýyrmançy*), *ýigrimi sekiz* (*žyýyrma segizinçi*) [59, 40-72 s.] ýaly adalgalary görkezip bolar.

Tüpeňiň böleklerini aňladýan *çakmak* azərbayjan dilinde *çahmag* [103, 172 s.], *depgi* özbek dilinde *tepki* [48, 162 s.], *garawul* gyrgyz dilinde *karool* [59, 48 s.], özbek dilinde *korowul* [47, 603 s.], garagalpak dilinde *karaıyl* [104, 354 s.], *gundak* azərbayjan dilinde *gundag* [49, 87 s.], gazak we gyrgyz dillerinde *kundak* [75, 473 s.; 59, 58 s.], *mis* gyrgyz dilinde *mis* we *miston* [59, 67 s.] görünüşlerinde duş gelyär.

Türkmen diliniň awçylyk leksikasynda ot açýan ýaraglary atmak üçin gerek bolan partlaýjy serişdeleri aňladýan *ok*, *seçme*, *gülle*, *baryt*, *däri* ýaly adalgalar hem ýaýrawly sözlere degişlidir.

Türkmen dilinde ulanylýan *ok* adalgasy gazak, gyrgyz, uýgur dillerinde şeýle görünüşde gabat gelyär [75, 267 s.; 59, 70 s.; 120, 145 s.]. Bu söz özbek dilinde *uk* diýlip ulanylýar [48, 526 s.]. *Seçme* azərbayjan dilinde *saçma* [103, 97 s.], özbek dilinde bolsa *soçma* diýlip atlandyrylýar [48, 71 s.]. Dilimizde köne-

lişen hasap edilýän *baryt* azərbayjan (*baryt* [49, 34 s.]) we türk (*barut* [106, 221 s.]) dillerinde işjeň ulanylýar. Türkmen dilinde işjeň ulanylýan *däri* adalgasy özbek we uýgur dillerinde *dori* [107, 611 s.; 120, 125 s.] görnüşinde gabat gelýär. Aw okunyň görnüşini aňladýan *gülle* sözi bolsa azərbayjança *küllä* [49, 189 s.] diýlip atlandyrylýar.

Aw tüpeňini arassalamak üçin gerek bolan serişde türkmen dilinde *sümme* diýlip atlandyrylýar. Bu söz gazaklarda *sümbi* [75, 320 s.], gyrgyzlarda *sümbö* [59, 80 s.], özbeklerde *sumba* [107, 965 s.], uýgurlarda bolsa *sümbä* [120, 168 s.] görnüşinde duş gelýär. Agzyndan doldurylýan tüpeňiň niline dykylýan keçe bölejigini aňladýan *dyky* gyrgyzlarda *tygyn* [59, 93 s.] görnüşinde gabat gelýär.

Türkmen dilinde atýan ýaraglar, ýagny ok-ýaýlar bilen baglanyşykly sözleriň-de köpüsi türki ara adalgalarydyr. Iki ujuna kiriş daňlyp, ýarym aýlaw görnüşli ýarag hökmünde ulanylýan enjamy aňladýan *ýaý* azərbayjan dilinde hem şeýle görnüşdedir [103, 181 s.]. Bu söz gyrgyzlarda *žaa* [59, 33 s.], özbeklerde bolsa *ýoý* [107, 342 s.] diýlip atlandyrylýar. *Ýaýyň* manydaşy bolan *keman* azərbayjan dilinde *kaman* [49, 163 s.], özbek dilinde *kamon* [107, 342 s.] görnüşindedir.

Ýaýdan atmak üçin gerek bolan enjamy aňladýan *ok* gazakça we gyrgyzça *ok* [75, 267 s.; 59, 70 s.], özbekçe *uk* [48, 526 s.], ýakutça bolsa *oh* [108, 623 s.] diýlip ulanylýar. *Okuň* manydaşy bolan *tir* azərbayjança-da, özbekçe-de şeýle görnüşde duş gelýär [49, 294 s.; 48, 183 s.].

Türkmen dilinde ýaýyň oklaryny salmak üçin agaçdan ýörite ýasalyan, uzyn agaç gaba *sagdak* diýilýär. Onuň ýaýrawy diňe gyrgyz we özbek dilleri bilen çäklenýär. Bu sözi gyrgyzlar *saadak* [59, 75 s.], özbekler bolsa *sadok* [107, 300 s.] görnüşde

ulanýarlar. Dilimizde başgaça *okdan* diýlip hem atlandyrylýan bu gap özbek dilinde *ukdon* [107, 300 s.] ýaly ulanylýar.

Simden ýasalyp, ýaýyň iki ujuna dartdyrylyp daňylýan se-rişdäni aňladýan *kiriş* gyrgyz dilinde *kiriç* [59, 52 s.] görnüşde duş gelýär.

Dilimiziň awçylyk leksikasynda ulanylýan sowuk ýarag-laryň atlarynyň-da köpüsi türki ara sözlerdir. Türkmen dilindäki *pyçak* azerbaýjança *byçag* [103, 228 s.], gazakça *pyşak* [75, 276 s.], özbekçe *piçok* [107, 445 s.], uýgurça *piçak* [120, 150 s.], ýa-kutça bolsa *byhah* [108, 337 s.] görnüşinde ulanylýar.

Aw pyçagynyň görnüşini aňladýan *neşder* gyrgyz halkynyň dilinde *naştar* [59, 70 s.], özbekleriňkide bolsa *niştar* [47, 504 s.] ýaly gabat gelýär. Uzynlygy bir geze barabar aw pyçagy türk-menlerde *gezlik* diýlip ulanylsa, ol gazaklarda *kezdik* görnüşinde duşýar [75, 203 s.].

Sowuk ýaraglaryň tygynyň daşyna dürli materialdan ýa-salýan gap türkmençe *gyn* diýlip atlandyrylýar. Ol azerbaýjan dilinde *gyn* [103, 228 s.], gazak we gyrgyz dillerinde *kyn* [75, 463 s.; 59, 63 s.], özbek we uýgur dillerinde *kin* [107, 445 s.; 120, 244 s.], ýakut dilinde bolsa *kyyn* [108, 337 s.] diýlip ulanylýar. Dilimizde bu sözüň manydaşy hökmünde gabat gelýän *gylap* gazaklarda *kynap* [75, 463 s.], özbeklerde *gilof* [107, 445 s.] gör-nüşinde duş gelýär.

Gapançylyk, duzakçylyk bilen baglanyşykly leksikada *ga-pan*, *zynjyr*, *duzak*, *tor*, *çirtmek*, *jelle* ýaly sözler türki ara adal-galardyr.

Giň ýaýrawly *gapany* gazak we garagalpak halky *kakpan* [75, 442 s.; 104, 268 s.], gyrgyzlar *kapka*, *kapkan* [59, 46 s.], özbekler *kopkon* [107, 282 s.], uýgurlar *kapkan* [120, 236 s.], türkler *kapan* [106, 114 s.], ýakut halky bolsa *hapkaan* [108,

220 s.] diýip atlandyryrlar. Aw gapanynyň serişdesini aňladýan *zynjyr* gyrgyzlaryň dilinde *çynjyr* [59, 102 s.] diýlip ulanylýar.

Aw haýwanlaryny tutmak üçin peýdalanylýan dürli tilsimleriň umumy adyny aňladýan *duzak* garagalpaklarda hem şeýle görnüşde duş gelýär [104, 321 s.]. Bu sözüň ekwiwalenti azerbaýjan dilinde *duzag* [49, 115 s.], gazak, gyrgyz we türk dillerinde *tuzak* [75, 369 s.; 59, 91 s.; 106, 135 s.], özbek dilinde bolsa *tuzok* [107, 340 s.] görnüşindedir.

Aw serişdesini aňladýan *tor* azerbaýjan, gazak, uýgur we türk dillerinde *tor* [49, 295 s.; 75, 350 s.; 120, 188 s.; 118, 1063 s.], özbek dilinde *tur* [107, 782 s.] diýlip atlandyrylýar. Duzagyň görnüşlerini bildirýän *çirtmek* gyrgyzlarda *çertmek* [59, 100 s.], *jelle* özbeklerde *žela* [47, 276 s.] görnüşinde ulanylýar.

Aw awlamak bilen meşgullanýan adamyň kesbini aňladýan *awçy* azerbaýjan dilinde *awçy*, *owçu* [103, 264 s.], gazak dilinde *aňşy* [75, 60 s.], gyrgyz dilinde *aňçy* [59, 17 s.], özbekçe we uýgurça *owçi* [107, 521 s.; 120, 140 s.], türkçe *awçy* [106, 196 s.], garagalpak dilinde *angşy* [104, 471 s.], tatarça bolsa *auçy* we *aulauçy* [117, 50 s.] görnüşlerde ulanylýar.

Türkmen dilindäki *mergen* häzirki zaman türk dillerde giňden ulanylýar. Ol gazak we gyrgyz dillerinde şeýle görnüşde ulanylyp [75, 241 s.; 59, 66 s.], özbekçe *mergan* [107, 842 s.], uýgurça *märgän* [120, 133 s.], ýakut dilinde bolsa *bergen* [108, 276 s.] diýlip atlandyrylýar.

Kesbi aňladýan *duzakçy* giň ýaýran birlikleriň hataryna girýär. Ol özbek dilinde *tuzokçi* [48, 220 s.], gyrgyz dilinde *tuzakçy* [59, 91 s.] görnüşinde bolsa, *gapançy* gazak dilinde *kakpançy* [75, 442 s.], gyrgyz dilinde *kapkançy* [59, 47 s.], *okçy* özbeklerde *ukçi* [107, 842 s.], *tüpeňçi* azerbaýjanlarda *tüfänkçi* [49, 299 s.], türklerde *tüfekçi* [106, 1070 s.], *ýaýçy* sözi bolsa gyrgyz di-

linde *žaaçy* [59, 33 s.], özbek dilinde *ýoyçi* [107, 343 s.] görnüş-de gabat gelýär.

Birnäçe türki dilde gabat gelýän sözler elguşçulyk leksika-synda hem az däl. Elguşuň görnüşlerini bir manyda atlandyrmakda türkmen elguşçulary *algyr*, *tarlan*, *şuňkar*, *tugun* ýaly birnäçe adalgany ulanýarlar. *Algyr* gazak dilinde *algyr*, *ilgir* [75, 81 s., 413 s.], gyrgyz dilinde *algyr* [59, 16 s.], özbek dilinde *ol-gir* [47, 535 s.], uýgurlarda bolsa *algur* [120, 17 s.] görnüşinde duş gelýär. *Tarlan* azərbayjanlylarda *tärlan* [49, 290 s.], *şuňkar* gazakça *suňkar* [75, 323 s.], gyrgyz dilinde *şumkar* [76, 913 s.], *tugun* sözi bolsa gazak dilinde *tuýgyn* [75, 370 s.], uýgurça *tuý-gun* [120, 191 s.] görnüşde gabat gelýär.

Bürgüt hem giň ýaýrawly sözdür. Onuň ekwiwalenti gazak dilinde *bürkit* [75, 111 s.], gyrgyz we uýgur dillerinde *bürküt* [76, 168 s.; 120, 45 s.], özbekçe *burgut* [107, 489 s.], garagalpak dilinde bolsa *burkit* [104, 41 s.] diýlip ulanylýar.

Gyrgyz azərbayjan halkynyň dilinde hem şeýle görnüşdedir [103, 462 s.]. Ol gazaklarda we gyrgyzlarda *kyrgyz* [75, 465 s.; 59, 63 s.], özbek dilinde *kirgiý* [107, 986 s.], uýgur dilinde *kurguý* [120, 252 s.], garagalpakça bolsa *kyrgi* [104, 828 s.] ýaly kabul edilipdir.

Türki ara söz hasaplanylýan *laçyn* azərbayjan dilinde *laçyn* [49, 192 s.], gazak dilinde *laşyn* [75, 230 s.], gyrgyz dilinde *ylaaçyn* [76, 928 s.], özbeklerde bolsa *loçin* [107, 812 s.] diýlip ulanylýar.

Mundan başga-da, birnäçe türki diliň sözlük düzüminde gabat gelýän birmeňzeş atlar hökmünde elguş görnüşlerini aňladýan *ütelgi*, *garçygaý*, *turumtaý* ýaly sözleri görkezip bolar.

Türkmenlerde *ütelgi* ýa-da *itelgi* diýlip atlandyrylýan elguşuň görnüşi gazaklarda *itelgi* [75, 200 s.], gyrgyzlarda *itelgi*,

teligen, telik [76, 305 s., 721 s.], özbekçe *italgu we itolgi* [47, 339 s.] diýlip atlandyrylýar.

Türkmen dilindäki *garçygaý karşyga* görnüşde gazaklarda [75, 437 s.], *karçigay* görnüşde bolsa özbeklerde [48, 557 s.] kabul edilipdir. Kiçi müçeli elguşy bildirýän *turumtaý* gazak dilinde *turymtaý* [75, 372 s.], gyrgyzlarda bolsa *turumtaý* [59, 91 s.] ýaly ulanylýar.

Ýaňy ýumurtgadan çykan, entek per çykmaryk guş (elguş) çagasyny aňladýan *gyzyletene* sözi gyrgyzlarda *kyzyl et balapan* [59, 62 s.], elguşuň kellesine geýdirilýän esbaby aňladýan *tumaga* gazaklarda *tomaga* [75, 349 s.], gyrgyzlarda *tomogo* [76, 747 s.], uýgurlarda *tomuk* [120, 187 s.], öýde elguşy oturtmak üçin goýulýan ýörite enjamy aňladýan *tugur* uýgur dilinde *tugur* [120, 193 s.], gyrgyz dilinde bolsa *tuur* [76, 772 s.] diýlip ulanylýar.

Kesbi bildirýän *guşçy* adalgasy hem giňden ýaýran birlikleriň hataryna girýär. Bu söz, bar bolan maglumatlara görä, diňe azerbaýjan, gyrgyz we uýgur dilleri bilen çäklenip, azerbaýjança *guşçu* [49, 89 s.], gyrgyzça *kuşçu* [59, 61 s.], uýgurlarda bolsa *kuşçi* [120, 252 s.] görnüşinde ulanylýar.

Türki ara sözleriň hataryna aw itini aňladýan *tazy* adalgasy-da goşulýar. Ol azerbaýjan dilinde şeýle görnüşde duş gelse [103, 33 s.], özbeklerde *tozi* [107, 53 s.] görnüşinde kabul edilipdir.

Türkmen diliniň awçylyk leksikasyndaky türki ara sözler diňe ýokarda agzalanlar bilen çäklenmeýär. Derňelýän leksika degişli *atym, deste, hanjar, sap, tyg*, şeýle-de, «olja» manysyndaky *aw* ýaly onlarça birlikler hem birnäçe türki halkyň ulanýan sözleriniň hataryna goşulýar.

3.3. Mongol dili bilen umumylyklar

Türkmen diliniň hünärmentçilik, şol sanda, awçylyk leksikasynyň mongol sözleri bilen umumylyklaryny ýüze çykarmak kyn meseledir. Sebäbi ol has gadymy döwre, ýagny türki we mongol taýpalarynda umumy türki-mongol leksikasynyň emele gelen döwrüne degişli bolupdyr. Emma olaryň birnäçesiniň mongollaryň Orta Aziýa aralaşmagy netijesinde emele gelendigini hem bellemek gerek [40, 148 s.].

Türki we mongol taýpalarynda durmuş şertleriniň meňzeş bolmagy durmuşyň ähli ugurlaryna, önümçiligiň ähli pudaklaryna degişli leksikada türki-mongol parallelleriniň ýüze çykmagyna getiripdir. Bu, elbetde, awçylyk leksikasyňa hem degişlidir.

Türkmen we mongol halklarynyň dilinde elguş awçylygy bilen baglanyşykly käbir adalgalar iki dil üçin hem umumy ýagdaýda saklanypdyr. Muňa *bürgüt*, *garçygaý*, *laçyn*, *şuňkar*, *ütelgi* ýaly sözleri mysal getirip bolar. Elguş hökmünde peýdalanylýan ýyrtyjy guşlary aňladýan bu sözler mongol dilinde *burged* (bürgüt) [105, 36 s.], *harsgaý* (garçygaý) [105, 772 s.], *laçin* (laçyn) [105, 245 s.], *şonhor* (şuňkar) [105, 646 s.], *itegu* (ütelgi) [116, 52 s.] görnüşinde ulanylýar.

Bulardan başga-da, türkmen diliniň awçylyk leksikasynda duş gelyän türkmen-mongol parallelleri hökmünde kesbi bildirýän *aw*, tüpeň bölegini bildirýän *garawul*, *tüpeňçybygyň* manydaşy bolan *sümme*, şeýle-de, *awçy*, *däri*, *gapan*, *mergen* ýaly adalgalary görkezmek bolar. Bu sözler mongol dilinde *an* (aw) [105, 446 s.], *haraaowoo* (garawul) [116, 67 s.], *sümbe* (sümme) [105, 758 s.], *ançin* (awçy) [105, 446 s.], *dar* (däri) [116, 57 s.], *hawhan* (gapan) [105, 245 s.], *mergen* (mergen) [105, 306 s.] diýlip ýazylýar.

Awçylyk leksikasyndaky *berdenke*, *karabin* ýaly sözler hem mongol dilinde *berdaan*, *karabin* görnüşde duş gelýär [105, 35 s., 245 s.].

Umuman, getirilen mysallaryň esasynda mongollar bilen goňşy ýaşan türk halklaryň, şol sanda, türkmen halkynyň belli bir taryhy döwürlerde ykdysady, medeni gatnaşyklaryň netijesinde dillerdäki leksik parallelleriň peýda bolandygyny, onuň häzirki döwürde hem dilde saklanyp gelýändigini we işjeň ulanylýandygyny görmek bolýar.

3.4. Arap dili bilen umumylyklar

Türkmen dili bilen arap diliniň leksik birlikleriniň umumylaşma pursady belli bir döwre degişlidir. Mälim bolşy ýaly, arap dili üç asyrdan gowrak wagtyň dowamynda birnäçe türk halk, şol sanda, türkmen halky üçin hem umumy edebi diliň hyzmatyny ýerine ýetiripdir.

Türkmen diliniň awçylyk leksikasy bilen arap sözleriniň käbiri pars-täjik leksikasynyň üsti bilen hem umumylaşypdyr. Şeýle-de, birnäçe eseriň üsti bilen hem türkmen-arap leksik umumylyklarynyň ýüze çykandygyny bellemek gerek.

Awçylyk leksikasynda degişli adalgalaryň we aňlatmalaryň arasynda türkmen-arap parallelleriň azda-kände bardygyny görmek bolýar.

Ol ýa beýleki zadyň gabyny, ýagny daşlygy aňladýan *gylap* sözi arap dilinde غلاف (*gilaf*) görnüşinde ulanylýar [51, 108 s.]. Türkmen dilinde bu sözüň manysy giňelip, «sowuk ýaraglaryň tygynyň daşyna geýdirmek üçin ýasalýan gap», ýagny «gyn» diýen mana eýe bolupdyr. Birinji bogunda *i>y* ses gezekleşmesi bolupdyr. Sözüň soňundaky *f* sesi bolsa, türkmen diliniň fonetik kanunlaryna görä, *p* sesi bilen çalşyrylypdyr.

Awçylyk leksikasynda türkmen-arap umumylyklarynyň biri *kowus* adalgasydyr. Aw ýaragyny, ýagny ýaýy aňladýan bu söz arap dilinde قوس (*kaws*) görnüşinde ulanylýar [51, 203 s.]. Bu sözde *a>o* ses gezekleşmesi bolupdyr, dodaklanýan *w* sesiniň täsiri astynda iki çekimsiziň arasynda *u* sesi emele gelipdir.

Ot açýan, atýan we sowuk ýaraglary aňladýan *salah* arap dilinde سلاح (*silah*) görnüşinde ýazylýar [50, 355 s.]. Sözüň birinji bognunda *i>a* ses gezekleşmesi bolupdyr.

«Aw etmek, aw awlamak gadagan edilen ýer» diýmegi bildirýän *saýdy-harem* aňlatmasy araplaryň صيد (*saýd*) we حرام (*haram*) adalgalaryndan durýar. *Saýd* «aw» [50, 441 s.], *haram* bol-sa, bilşimiz ýaly, «gadagan» [50, 157 s.] diýen manyny berýär.

Umumy sözleriň hataryna awy, şikäri bildirýän *saýt* sözi hem degişlidir. Ol arap dilinde صيد (*saýd*) görnüşinde ulanylýar [50, 441 s.]. Bu adalga türkmen dilinde ulanylanda, sözüň soňundaky *d* dymyklaşyp, *t* sesine öwrülipdir.

Türkmen dilinde «awçy» manysynda ulanylýan *saýýat* araplarda hem şu manyda bolup, صياد (*saýýad*) görnüşinde ýazylýar [50, 441 s.]. Bu sözüň hem soňundaky *d* dymyklaşyp, *t* sesine öwrülipdir.

Umuman, awçylyk leksikasy boýunça türkmen-arap umumylyklary türkmen-pars umumylyklary bilen deňeşdireniňde has azdyr.

3.5. Pars dili bilen umumylyklar

Orta Aziýanyň türki halklary, şol sanda, türkmenler parslar bilen goňşy ýaşap, ykdysady, harby, syýasy, medeni tarapdan gatnaşykda bolupdyrlar [34, 4 s.].

Türkmen halkynyň parslar bilen ýakyndan aragatnaşyk etmekleri iki halkyň leksik elementleriniň arasynda umumylyklaryň

ýüze çykmak mümkinçiligini artdyrypdyr. Şeýlelikde, dürli ugurlar boýunça iki dil hem biri-birine leksika babatynda täsir edipdir [24, 18 s.].

Awçylyk leksikasyna pars diliniň täsiri bilen aralaşan birlikler dilimiziň içki fonetik kanunlaryna doly eýerdilýär, kähalatda bolsa pars dilindäki ýaly görnüşde ýazylýar.

Balaban. Elguşuň görnüşini aňladýan *ütelgi* bilen manydaş bolan bu söz parslarda hem şeýle görnüşde (بالابان) ulanylýar [90, 175 s.].

Baz (باز). Bu söz «Персидско-русский словарь»-da «laçyn, gyrgy» diýlip terjime edilipdir [90, 167 s.]. Ýöne biz bu terjimäniň nätakykdygy baradaky pikiri öňe sürýäris. *Baz*, ýokarda belenip geçilişi ýaly, elguşlaryň garçygaý görnüşini aňladýar.

Bazyň öňüne *şa*, *şah*, *şeh* prefiksleri goşulyp, *şabaz*, *şahbaz*, *şehbaz* ýaly täze adalgalar emele gelipdir. Käbir ylmy derňewlerde bu sözüň esasy manysy goçak, gerçek ýigidi aňladýandygy bellenilýär [39, 101 s.]. Ýöne bu dogry pikir dälidir. Sebäbi *şabazyň* birinji manysy, öňde bellenilişi ýaly, elguşuň görnüşini aňladýar. Gerçek ýigitler bolsa algyrlykda tapawutlanan şu guşa meňzedilipdir we olara *şabaz* diýlipdir.

Çille. Ýaýyň kirşini aňladýan *çille* parslarda چله (*çelle*) görnüşinde ulanylyp, «kyrk» diýmegi aňladýar [90, 475 s.]. Sözüň birinji bognunda *e>i* ses gezekleşmesi bolupdyr. Birinji bapda bellenilişi ýaly, çilläniň kyrk sany ýüpekden işilmegi oňa şeýle adyň dakylmagyna getiripdir.

Dam. Bu söz pars dilinde hem şeýle görnüşde (دام) ulanylyp, «duzak» diýmegi aňladýar [90, 604 s.].

Desde. Parslarda دسته (*däste*) görnüşinde ulanylyp, bir zadýň (şol sanda, aw pyçagyň) sapyny aňladýar [90, 640 s.]. Bu sözde *ä>e* ses gezekleşmesi bolupdyr, *t* sesi bolsa ýumşaklaşyp, *d* sesine öwrülipdir.

Didiwan. Tüpeňiň niliniň ujundaky garawula dogrulanýan haçja ýa-da dilkaw görnüşli kertik ýeri. Bu söz parsalaryň دیده بان (*dideban*) adalgasyndan bolup, «çenemek» diýen manyny berýär [90, 690 s.]. Bu söz türkmen diline geçende, *e>i* ses gezekleşmesi bolupdyr, *b* sesi bolsa *w* sesine öwrülipdir.

Gez. Türkmen dilinde okuň ýaýyň kirşine girýän gädigini aňladýan bu söz pars diliniň گزیدن (*gäzidän*) işliginiň گز (*gäz*) kökünden bolmagy ahmal. Sebäbi bu işlik pars dilinde bir zadyň oýulan, kertilen ýerini aňladýar. *Gäz* köki türkmen diline geçende, *ä>e* ses gezekleşmesi bolupdyr.

Gülle. Tüpeňden atmak üçin gerek bolýan serişde, gurşundan ýasalýan ok. *Gülle* parsalaryň گوله (*golule*) sözünden bolup [91, 402 s.], türkmen diline geçende, ikinji bogundaky *u* sesi düşüpdür hem-de birinji bogunda *o>u* (*gulle*), soňra *u>ü* (*gülle*) ses gezekleşmesi ýüze çykypdyr.

Hanjar. Pyçagyň görnüşi. Ol pars dilinde خنجر (*hänjär*) diýlip ýazylýar [88, 568 s.]. Sözdäki *ä* sesleri *a* seslerine öwrülipdir.

Huruş. Türkmen dilinde däriniň manydaşy hökmünde ulanylýan söz. Bu söz hem türkmen-pars umumylygy diýlip çaklanylýar. Sebäbi «Персидско-русский словарь»-da ol خورش (*horeş*) görnüşinde getirilip, «iýmit, nahar» diýlip terjime edilýär [90, 580 s.]. *Horeş* türkmen diline aralaşanda, özüniň asyl manysyny ýitirip, «tüpeňiň iýýän iýmiti» ýaly göçme mana eýe bolupdyr. Görnüşi ýaly, sözüň birinji bognunda *o>u*, ikinji bognunda bolsa *e>u* ses gezekleşmeleri bolupdyr.

Keman. Atylýan ýaragy, ýagny ýaýy aňladýan bu söz parsalaryň کمان (*kāman*) adalgasyndandyr [91, 348 s.]. Sözüň birinji bognundaky *ä* sesi *e* sesi bilen çalşyrylypdyr.

Kement. Duzak gurmakda ulanylýan ýüpi aňladýan bu adalga parsalaryň كمند (*kämänd*) sözündendir [91, 354 s.]. Iki bogunda hem *ä>e* ses gezekleşmesi bolupdyr. Sözüň soňundaky dymyk *t* sesi bolsa açyk *d* sesine öwrülipdir.

Läškeş. Ýokarda hem belenilip geçilişi ýaly, awlanylan haýwany göterýän adama *läškeş* diýilýär. Bu söz *läş* we *-keş* diýen iki bölekden ybarat. Birinji bölek parsalaryň لاش (*laş*) adalgasyndandyr. *Laş* pars dilinde jansyz göwräni, ýagny jesedi aňladýar [91, 415 s.]. Ol türkmen diline geçende, *a>e* ses gezekleşmesi bolupdyr. *Läškeş* sözündäki *-keş* goşulmasy hem pars dilinden geçip, ol kesbi-käri bildirýär.

Mäşe. Tüpeň bölegini aňladýan bu söz parsalaryň ماشه (*maşe*) sözündendir [91, 441 s.]. Birinji bogunda *a>e* ses gezekleşmesi bolupdyr.

Mürüşgär. Elguş bilen aw edýän awçy, elguşçy. Dördünji tematik toparda, ýagny «Awçylyk bilen baglanyşykly kär aňladýan leksikada» bu sözüň gelip çykyşy babatda iki çaklama öňe sürülýär: 1. *Mürüşgäriň* asly parsalaryň امير شكار (*emir-i şikär*) diýen aňlatmasyndan bolup, ol «şikäriň, awuň emiri, ýolbaşçysy» diýmegi aňladýan bolmagy ahmal. 2. Bu söz parsalaryň مرغ (*morg*) we شكار (*şekar*) diýen sözlerinden durup, ol «guş we şikär», ýagny «guşly aw, guşly awçy» diýen manyny berýän bolmagy hem mümkin. Ýöne haýsy çaklamanyň dogrudygyna seretmezden, *mürüşgär* adalgasynyň pars diliniň ýetiren täsiri netijesinde dörändigi düşnüklidir.

Nahjyr. Şikäri we awlanylýan haýwany aňladýan bu söz pars dilinde نخبير (*nahjir*) görnüşinde ulanylýar [38, 265 s.]. Sözüň ikinji bogundaky uzyn aýdylýan *i* sesi ýogynlaşyp, gysga aýdylýan *y* sesine öwrülipdir.

Näwek. Ýaýyň okunyň ujuna geýdirilýän ýiti serişde, peýkam. Bu söz pars dilinde نوک (*nwk*) diýlip ýazylýar, *nuk* ýa-da *nok* diýlip okalýar. Parslarda *näwek* sözi bir zadyň ýiti ujuny aňladýar [91, 674 s.]. Türkmen dilinde bolsa bu sözün manysy giňelipdir.

Nil. Ot açýan ýaraglaryň turba şekilli bölegi. *Nil* pars dilinde میل (*mil*) görnüşinde ulanylyp, «Персидско-русский словарь»-da «turba» diýlip terjime edilýär [91, 590 s.]. Görnüşi ýaly, türkmen dilinde bu sözün manysy giňelipdir, şeýle-de, onda *m>n* ses gezekleşmesi görünýär.

Peşen. Aw tüpeňinden atmak üçin gerek bolýan serişdäni aňladýan bu söz pars dilinde فشنگ (*fäşäng*) görnüşinde ulanylýar [89, 237 s.]. Onuň *f* sesi, dilimiziň fonetik kanunlaýyklyklaryna görä, *p* sesine, sözün soňundaky *ng* bolsa *ň* sesine öwrülipdir, şeýle-de, sözün iki bognunda hem *ä>e* ses gezekleşmesi döräpdir.

Peýkam. Ýaýyň oky. Parslarda پیکان (*peýkan*) görnüşinde ulanylýar [90, 334 s.]. Türkmen dilinde sözün soňunda *n>m* ses gezekleşmesi bolupdyr. Ýöne nusgawy edebiýatymyzyň dilinde *peýkam* sözünüň pars dilindäki warianty saklanyp, *peýkan* görnüşinde hem ulanylypdyr [24, 20 s.].

Şahyn. Elguşuň görnüşi. *Şahyn* pars dilinde شاهین (*şahin*) görnüşinde ulanylýar [91, 89 s.]. Türkmen diliniň fonetik aýratynlyklaryna görä, sözün ikinji bognundaky inçe *i* ýogyn *y* sesine öwrülipdir.

Şemhal. Pelteli aw tüpeňi. Pars dilinde شمخال (*şämhal*) diýlip ýazylýar [91, 114 s.]. Sözün birinji bognunda *ä>e* ses gezekleşmesi bolupdyr.

Şikär. Aw awlamak bilen baglanyşykly kesp. Ol pars dilinde شکار (*şekar*) görnüşinde gabat gelýär [91, 89 s.]. Sözün birinji

bognunda *e>i*, ikinji bognunda bolsa *a>ä* ses gezekleşmeleri bolupdyr.

Tir. Ýaýyň oky, peýkam. Bu söz pars dilinde hem şeýle görnüşde (تیر) ulanylýar [90, 414 s.].

Tirendaz. Ýaýyň okundan göni atmaga ussat awçy, mergen. Adalga *tir* sözünden we *-endaz* goşulmasyndan durýar. Bu goşulma parsalaryň انداختن (*ändahtän*) işliginiň häzirki zamanynyň kökünden bolup, türkmen diline *ändaz*, ýagny *endaz* görnüşinde geçipdir. *Tirendaz* pars dilinde تیر انداختن (*tirändahtän*) diýlip ulanylýar [90, 414 s.]. Bu ýerde تیر (*tir*) «ok», انداختن (*ändahtän*) bolsa «atýan», ýagny «oky atýan» diýen manyny berýär.

Tiri-hadaň. Parsalaryň تیر (*tir*) we خدنگ (*hadang*) sözlerinden bolan bu aňlatma «ak derekden edilýän ok» diýmegi aňladýar. *Tir*, ýokarda belenilişi ýaly, «ok», *hadang* bolsa «ak derek» diýmekdir [38, 407 s.]. *Hadang* türkmen diline geçende, soňky *ng*, fonetik kanunalaýyklyga görä, *ň* sesine öwrülipdir.

Tyg. Bu söz pars dilinde تیغ (*tig*) görnüşinde ýazylyp, «gylyç, hanjar» ýaly manylarda ulanylýar [90, 416 s.]. Öň ol türkmen dilinde hem «gylyç» manysynda ulanylypdyr [24, 19 s.]. Soňra *tyg* sözünüň manysy giňäp, «sowuk ýaraglaryň uzalyp, inçelip gidýän bir ýa iki ýüzli ýiti durky, uzynlygy» ýaly mana eýe bolupdyr.

Zehgir. Ýokarda hem belenilişi ýaly, ýaýyň oky atylanda, kirşi çekmek üçin elniň başam barmagyna geýdirilýän ýüzügi aňladýar. Ol *zeh* (زه) we *gir* (گیر) böleklerden durýar. *Zeh* parsalarda «kiriş» manysynda ulanylýar [88, 772 s.]. Sözün *gir* bölegi bolsa parsalaryň گرفتن (*gereftän*) işliginden bolup, ol bir zady almagy, tutmagy aňladýar, ýagny *zehgir* adalgasy pars dilinden göni terjime edilende, «kirşi tutmak» diýen manyny berýär.

Awçylyk leksikasynyň baýlaşmagynda diňe pars sözleriniň däl-de, eýsem bu diliň goşulmalarynyň hem hyzmaty uludyr.

Bu barada ikinji babyň ikinji bölüminiň birinji bölümçesinde maglumat berilýär.

Umuman, türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň düzüminde gabat gelýän türkmen-pars umumylyklary belli bir taryhy döwürde türkmen we pars dilleriniň ýakyn gatnaşykda bolandygyna, pars dilinden aralaşan birlikleriň bolsa dilimiziň awçylyk leksikasyny belli bir derejede baýlaşdyrandygyna şaýatlyk edýär.

3.6. Rus dili bilen umumylyklar

Dürli mazmunly edebiýatlaryň rus dilinden türkmen diline geçirilmegi we beýleki ýagdaýlar türkmen dilinde, şol sanda, onuň awçylyk leksikasynda täze adalgalaryň emele gelmegine getiripdir. Şol umumylyklaryň arasynda rus dilinden gös-göni alnan adalgalar hem, kalkalaşdyrmak arkaly özleşdirilen adalgalar hem bar. Şoňa görä, awçylyk leksikasynda rus diliniň ýetiren täsirini alynma we kalkalaşdyrylan sözleriň mysalynda seljermek göz önüne tutuldy.

Alymlaryň bellemegine görä, rus dili bilen umumy sözleriň ep-esli bölegi sözüň alynýan dilinde-de, ony kabul edýän dilde-de bir manyly leksik birliklerdir [7, 68 s.]. Bu awçylyk leksikasynda hem şeýle. Mysal üçin, dilimizde aw tüpeňi manysynda ulanylýan *berdenke* ýa-da *berdeňke* ruslarda hem şeýle manyda bolup, *берданка* görnüşinde ýazylýar [60, 73 s.]. Görnüşi ýaly, bu söz türkmen diline geçende, fonetik özgerişe sezewar bolupdyr. Mundan başga-da, awçylyk leksikasyndaky umumylaşan sözler hökmünde aw tüpeňi bilen baglanyşykly *karabin*, *magazin*, *prisel*, *zatwor*, *karteç*, *kalibr*, *şompol*, elguşuň görnüşini aňladýan *sapsan*, şeýle-de, awçylyk kesbini bildirýän *yeger* ýaly leksik birlikleri görkezip bolar. Birinji bapda bellemişi ýaly, *magaziniň darak*, *priseliň didiwan*, *zatworyň çeker*,

şompolyň tüpeňçybyk, sapsanyň bolsa bahryn ýaly türkmençe wariantlary bar. Karabin, karteç, kalibr ýaly adalgalaryň bolsa türkmen dilindäki manydaşy ýokdur. Ýeger sözüniň rus dilinde «ussat awçy» we «aw gözegçisi» ýaly iki manysynyň bardygyna garamazdan, türkmen dilinde onuň bir manysy, ýagny «aw gözegçisi» manysy ulanylýar.

Rus sözleriniň kalkalaşdyrylmagy arkaly umumylaşan adalgalar hem azda-kände gabat gelýär. *Kalka* diýip başga dilleriň sözlerini we söz düzümlerini sözme-söz terjime edip, ony ene diliniň serişdeleri bilen aňlatmak ýa-da başga dilleriň degişli aňlatmalarynyň nusgasynda ene diliniň elementlerinden düzülen sözlere we aňlatmalara aýdylýar [8, 80 s.].

Awçylyk leksikasynda kalkalaşdyrylyp alnan adalgalar we aňlatmalar özleriniň alynýan nusga dilindäki prototipleri bilen, esasan, gurluşy boýunça-da, many taýdan-da meňzeşdir. Derňelýän leksikada gabat gelýän kalkalaryň arasynda bir sözden ybarat adalgalar hem, köp sözden ýasalan söz düzümleri-de bar.

Aw tüpeňiniň görnüşini aňladýan *goşanil* ruslaryň *двуст-волка* adalgasyndandyr. Rus dilindäki at türkmen diline *goşa* (два) we *nil* (ствол) görnüşinde geçipdir.

Bäşatar, altatar ýaly adalgalar hem rus diliniň *пятизарядка, шестизарядка* ýaly sözlerinden kalkalaşdyrylandyr. Görnüş i ýaly, rus sözleri sözme-söz terjime edilmän, onuň takmyny nusgasy alnypdyr.

Awçylyk leksikasynda kalka usuly arkaly giren aw tüpeňi bilen baglanyşykly *gysga nilli tüpeň* (короткоствольное ружьё), *uzyn nilli tüpeň* (длинноствольное ружьё), *gysga tüpeňçybyk* (короткий шомпол), *uzyn tüpeňçybyk* (длинный шомпол), şeýle-de, aw gapany bilen baglanyşykly *agzy gaty ga-*

rap (капкан с сильной дугой), *agzy gowşak gapan* (капкан со слабой дугой), *bir sally gapan* (однопружинный капкан), *iki sally gapan* (двухпружинный капкан) ýaly söz düzümleri hem işjeň ulanylýar.

3-nji bab boýunça gysgaça netije

Derňewden görnüşi ýaly, gadymy türki leksika degişli aw adalgalarynyň altmyşa golaýy hasaba alyndy. Şolardan ýigirmi-den gowrak söz ýyllaryň geçmegi bilen fonetik özgerişleri başdan geçiripdir, ondan gowrak adalga özüniň asyl nusgasyny saklapdyr. Getirilen mysallaryň otuza golaýy bolsa häzirki zaman türkmen dilinde ulanyşdan galypdyr.

Deňeşdirme hökmünde mysal alnan ýüze golaý aw adalgasy bilen beýleki türki dillerdäki ekwiwalentleriniň tapawudy diňe fonetik taýdan bolaýmasa, olar birmeňzeş manyda ulanylýar.

Derňelýän leksikada türkmen-mongol umumylyklary hem bar. Getirilen mysallar käbir fonetik özgerişler bilen birlikde iki dil ulgamynda hem birmeňzeşräk aýdylýar, olaryň leksik manylary deň gelýär.

Awçylyk leksikasynda türkmen-arap umumylyklary ujypsyzdyr. Bu dil bilen deňeşdireniňde, türkmen-pars umumylyklary has agdyklyk edýär. Onuň sebäbini türkmenleriň pars halky bilen goňuşylyk gatnaşygynyň has giň gerim alandygy bilen hem-de bu halklaryň arasyndaky taryhy gatnaşyklaryň kökünüň gadymy döwre aralaşyp gidýändigini bilen düşündirmek bolar.

Rus diliniň bolsa derňelýän leksika ýetiren täsiri onçakly uly däl. Göni alnan we kalkalaşdyrylan sözler görnüşinde bu dilden aralaşan birlikleriň jemi ýigirmä golaýy hasaba alyndy. Şulardan onusy alynma söze, on bir sanysy bolsa kalkalara degişlidir. Aw-

çylyk leksikasyna rus dilinden sözme-söz terjime edilip alnan leksika, esasan, söz düzümlerinden ybarat.

Umuman, mongol, arap, pars we rus dilleri bilen umumylyklaryň türkmen diliniň awçylyk leksikasynda uly orny bar.

NETIJE

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ylym, tehnika we senagat güýçli depginler bilen öňe gidýär. Şonuň bilen baglanyşykly hünärmentçiligiň dürli ugurlarynda, şol sanda, awçylyk hojalygynda hem öňegidişlikler gazanylýar. Munuň netijesinde bu kesbe degişli leksika ösmegini we kämilleşmegini dowam edýär. Bu bolsa awçylyga degişli leksikany çuňňur öwrenmek, aw adalgalarynyň ösüşiniň kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmak, olara esaslanmak bilen degişli kesbi leksikanyň geljekki ösüşini maglumatlaşdyrmak, şonuň bilen baglanyşykly awçylyk leksikasyny tertibe salmagy üpjün etmek ýaly wezipeleriň özwagtlaýyn çözülendigini görkezýär.

Geçirilen derňewiň jeminden aşakdaky netijeler gelip çykýar.

Türkmen diliniň awçylyk hünäri bilen baglanyşykly leksikasy özüniň tematik gurluşy boýunça aşakdakylar ýaly many meýdanlarynda ilkinji gezek derňeldi:

1. Elguşçulyk bilen baglanyşykly leksika.
2. Tazy bilen baglanyşykly leksika.
3. Aw pyçaklary bilen baglanyşykly sözler.
4. Ok-ýaý bilen baglanyşykly leksika.
5. Aw tüpeňleri bilen baglanyşykly leksika.
6. Duzakçylyk bilen baglanyşykly sözler.
7. Gapançylyk bilen baglanyşykly leksika.
8. Awçylyk bilen baglanyşykly kär aňladýan leksika.

Bu tematik toparlaryň ösüşi özboluşly aýratynlyklara eýedir. Birinji bapda bellenişi ýaly, türkmen awçylary elguş görnüşleriniň, esasan, ýedi sanysyny ulanýarlar. Görnüşlerden ütelginiň beýlekilere seredeniňde, has giň gerimde ulanylmagy bu guş bilen baglanyşykly leksikanyň has baý bolmagyna getiripdir. Elguşlara berilýän umumy atlaryň, elguşuň ýaş we jyns aýratynlyklaryny görkezýän sözleriň, şeýle-de, ýyrtyjy guşlar bilen aw etmekde ulanylýan esbaplar bilen baglanyşykly leksikanyň onlarça adalgadan we aňlatmadan ybarat bolmagy bolsa elguşçulyk leksikasynyň ösendigini bildirýän esasy alamatdyr. Şu alamat elguş awçylygynyň türkmen hojalygynda örän ähmiýetli, wajyp orna eýe bolandygyny subut edýär.

Türkmen dilinde aw itlerine degişli leksika özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Işde bu leksika bilen baglanyşykly ondan gowrak söz, ýigrimiden gowrak aňlatma we ona golaý ümlük bar. Tazynyň awçylyk hojalygynda gadymdan bäri ulanylýandygy bu itniň ýerine ýetirýän wezipelerine, häsiýetli aýratynlyklaryna, şeýle-de, beden gurluşynyň özboluşlylyklaryna görä dakylan onlarça atdan hem görünýär.

Halkymyzyň hojalygynda aw pyçaklarynyň ona golaý görnüşiniň peýdalanylýandygy ýüze çykaryldy. Bu görnüşlere we onuň böleklerine degişli ýigrimiden gowrak söz hem-de ona golaý aňlatma bar. Olaryň aglabasynyň edebi dilde işjeň ulanylýandygy aw pyçaklary bilen bagly leksikanyň esasy aýratynlygydyr.

Ok-ýaý bilen baglanyşykly leksika, öňde hem bellenişi ýaly, kyrkdan gowrak sözden we söz düzüminden ybarat. Olaryň ýarysyndan gowragy häzirki zaman türkmen dilinde könelişen ýa bolmasa ulanyşdan galan leksika degişli. Şeýle ýagdaý soňky döwürde awçylyk hojalygynda ok-ýaýyň juda az ulanylýandygyny görkezýär.

Awçylykda peýdalanylýan tüpeňler bilen baglanyşykly leksikanyň ösendigi derňelen tematik topardan mälim bolýar. Dileimizde bu gurallaryň görnüşlerine degişli altmyşa golaý, onuň bölekleriniň atlaryna degişli kyrk çemesi, tüpeňden atmak üçin gerek bolan enjamlaryň we serişdeleriň atlaryny bildirýän ýigrimä golaý, aw tüpeňleri bilen bagly umumy sözlere degişli kyrka golaý sözün we söz düzüminiň bolmagy muny tassyklaýar. Aw tüpeňlerini aňladýan leksikada šiwe sözleriniň, beýleki diller bilen umumy sözleriň, könelişen sözleriň we täze sözleriň köp duş gelmegi türkmen diliniň leksikologiyasyny öwrenmekde bu leksikanyň aýratyn ähmiýete eýedigini görkezýär.

Duzakçylyga we gapançylyga degişli leksikanyň ulanyşda ýyl geçdigiçe seýrekleşýändigini anyklanyldy. Aw aulamakda ýokary netije berýän tüpeňleriň dürli görnüşleriniň öndürilip we olaryň giňden peýdalanylyp başlanmagy bilen gadymdan bäri ulanylyp gelýän dürli aw duzaklarynyň we gapanlarynyň gysylyp çykarylmagy munuň esasy sebäbidir. Şeýle ýagdaý dowam etse, duzaga we gapana degişli adalgalaryň wagtyň geçmegi bilen has-da arhaizmleşmegine ýa-da asla ulanyşdan galmagyna getirip biler diýlen netijä gelmek mümkin.

Kesp-kär aňladýan leksika hem onlarça adalgany we aňlatmany öz içine alýar. Bu türkmen awçylyk hojalygynyň köp ugurly kespdigini subut edýän ýagdaýdyr.

Awçylyk bilen baglanyşykly söz düzümleri, alkyş-dilegler we pähim-paýhaslar halkymyzyň bu hünäri çeper beýan etmesidir. Olar çeperçilik we amaly gymmata eýedir.

Awçylyk leksikasy söz toparlary boýunça derňelende, olaryň esasy toparyny atlar we işlikler düzýär. Bu leksikany baýlaşdyrýan serişdeleriň biri şol hünäre degişli iş pursatlaryny

aňladýan söz düzümleri we iş atlarydyr. Olar türkmen diliniň umumy leksikasyndan alnan sözleriň gatnaşmagynda hünärmentçilik häsiýetli söz düzümlerini emele getirýär. Şonuň netijesinde sözüň aňladyjylyk wezipesi giňelýär we şol söz awulgamynda has işjeň ulanylmaga başlanýar. Söz düzümlerinden emele gelen awçylyk leksikasy gelip çykyşy taýdan 1) diňe türkmen sözleriniň düzüminden, 2) türkmen we başga dilleriň sözleriniň düzüminden, 3) diňe arap-pars sözleriniň düzüminden we 4) diňe rus sözleriniň düzüminden emele gelen söz düzümleri ýaly nusgada döräpdir.

Derňelýän leksikanyň türkmen diliniň şiwelerine bolan gatnaşygy öwrenilende, onuň türkmen dilinde, esasan, bir bitewi ulgamy emele getirýändigini, dialektal tapawutlaryň ujypsyzdygyny görkezdi. Şiwe leksikasynyň minimal derejede bolmagy türkmen taýpalarynyň taryhy, medeni, ýaşaýyş şertleriniň birmeňzeş bolandygyny aňladýar. Ýygnaýan şiwe sözleri türkmen diliniň dialektologik sözlüklerini we türkmen şiweleriniň atlasyny döretmekde hem goşmaça material bolup hyzmat eder.

Gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň, halk döredijiliginiň we nusgawy şahyrlaryň eserleriniň maglumatlary awçylyk leksikasynyň ösüşiniň esasy ugurlaryny anyklamaga mümkinçilik berdi. Leksikanyň öz içinde bolup geçýän dil hadysalary, ýagny uzak ösüşiň dowamynda ýüze çykýan dürli hadysalaryň täsiri esasynda sözleriň özgermelere sezewar bolup, başga manylarda ulanylyp başlanmagy, edil türkmen diliniň sözlük düzüminde bolşy ýaly, awçylyk leksikasynyň hem kemala gelmegine we ösmegine özüniň oňyn täsirini ýetiripdir.

Türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň beýleki leksik gat-laklarynyň, adalgaşynaslyk ulgamlarynyň baýlaşmagynda mynasyp orny bar. Şeýle ýagdaý türkmen onomastikasynda aňgär

görüňýär. *Awçy, Awçypir, Awjeňňel, Awlak, Awlaklar, Awly, Laçyngaýa, Mergenbasan, Mergenli, Saýat* ýaly ýer-ýurt atlary, *awçy, awlamyş, garsakçy, guş, guşçy, keyikçi, mergen, mergenli, mürüşgär, ýaýçy* ýaly tire-taýpa atlary, *Akşuňkar, Balaman, Bürgüt, Garçygaý, Guşbegi, Guşly, Laçyn, Laçynbek, Şabaz, Tarlaň* ýaly adam atlary awçylyk leksikasýndan şu ugra ýaýran leksik birliklerdir.

Awçylyk leksikasýnyň leksika-semantik derňewi şeýle netijelere getirdi. Köpmanly sözleriň ellä golaý birlikden ybarat bolmagy derňelen leksikanyň ýöriteleşendigini görkezýär. Täze manylar sözün asyl manysynyň töwereginde jemlenýär. Leksikada omonimik gatnaşyklaryň öwrenilmegi aw adalgalarynyň funksional hyzmatyny deňeşdirmäge mümkinçilik berdi.

Wariantlary döretmekde şiwе sözlerine uly orun degişlidir. Awçylyk leksikasýnda gabat gelýän manydaş sözleriň, esasan, aw adalgalarynyň atlandyrylyş alamatlarynyň dürlüligi we şol alamatlaryň dürlüçe aňladylmagy netijesinde emele gelýändigini anyklanyldy. Derňelen leksikada az sanly antonimleriň duş gelmegi bu leksikanyň özara gatnaşyklarynyň jebisdigini taswyklaýar.

Giponimik gatnaşyklary aňladýan sözler dilimiziň awçylyk leksikasýnyň ulgamlaryn aýratynlyklaryny görkezýär. Şeýlelikde, leksika-semantik derňew türkmen diliniň leksikasyna degişli dürli semantik gatlaklaryň üstüni açmaga, olaryň manylarynyň ösüş tapgyrlaryny yzarlamağa ýardam berdi.

Awçylyk leksikasýnyň ýasalmagynda morfologik, sintaktik-morfologik, sintaktik we leksika-semantik ýaly ýollaryň uly çeşme bolup hyzmat edendigi geçirilen ylmy derňewden hem görüňýär. Bu ýollaryň hyzmaty netijesinde awçylyga degişli birlikleriň uly topary emele gelipdir. Derňelen leksikany ha-

syl etmekde, önde belenilişi ýaly, sintaktik ýol has önümlidir. Bu leksikada köp komponentli atlar hem gabat gelýär. Olaryň emele gelmeginiň esasy sebäbi awçylygyň kämilleşmegi we aw esbaplarynyň çylşyrymlaşmagy bilen baglanyşyklydyr.

Alnyp barlan barlaglar awçylyk leksikasynyň türkmen diliniň sözlük gorunyň iň gadymy gatlaklarynyň birini emele getirýändigini bellemäge esas berdi. Türkmenleriň gadymy durmuşynda awçylyk hojalygy barada käbir taryhy, arheologik, etnografik çeşmeleriň bardygyna garamazdan, bu ugur bilen baglanyşykly dilşynaslyk maglumatlary ýokdur. Şeýle maglumatlar kem-kemden ýazuw ýadygärlikleriniň tapylmagy bilen peýda bolupdyr. Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwan-u lugat it-türk» atly işiniň materiallaryndan belli bolşy ýaly, eýýäm müň ýyla golaý ozal türki, şol sanda, türkmen dilinde awçylyk leksikasy özbaşdak ulgamy emele getiripdir.

Derňewde beýleki türki halklaryň awçylyk leksikasynyň maglumatlarynyň deňeşdirilip öwrenilmegi bu halklaryň geçmişdäki maddy we ruhy durmuşyndaky umumylyklary ýüze çykarmaga ýardam berdi.

Awçylyk leksikasynda türkmen diliniň öz içki mümkinçilikleriniň hasabyna emele gelen birlikler bilen bir hatarda türkmen-mongol, türkmen-arap, türkmen-pars, türkmen-rus dilleri üçin umumy bolan leksik serişdeleriň hem ornunyň bardygy geçirilen derňewden aýan bolýar. Bu serişdeler gadymy wagt-lardan biziň günlerimize çenli awçylyk leksikasynyň ösmegine oňyn täsir edipdir.

Şeýlelikde, awçylyk leksikasynyň ýörite öwrenilmegi türkmen diliniň baý leksik gatlaklarynyň ýene biriniň birliklerini ylmy dolanyşyga girizdi, ondaky birlikleriň manylaryny, gelip

çykyşyny, etimologiýasyny, semantik ösüşini, ulgamlaryň gatnaşyklaryny kesgitlemäge mümkinçilik berdi.

Türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň ýörite öwrenilmegi netijesinde ýygňalan baý maglumatlar, derňewiň jemleri türkmen diliniň taryhyny we onuň leksikologiýasyny işläp düzmekde, dilimiziň ösüşiniň içki kanunlarynyň aýry-aýry ugurlaryny öwrenmekde peýdaly çeşme bolup hyzmat edýär. Bu leksika degişli alnyp barlan ylmy derňewden gelip çykan netijeler türkmen dil biliminiň leksika ugruna degişli ylmy materiallary girizmäge mümkinçilik berýär. Işde getirilen maglumatlar türkmen halkynyň hojalyk, sosial we medeni durmuşynyň ol ýa beýleki meseleleriniň taryhyny anyklaşdyrmakda hem haýyrly material bolup çykyş edýär.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR:

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bilim – bagtyýarlyk, ruhbelentlik, rowaçlyk. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014. – s. 360.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat: Ylym, 2007. – s. 144.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VIII tom. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015. – s. 584.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014. – s. 224.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzyň döredijilik intelligensiýasynyň wekilleri bilen geçiren duşuşygynda sözlän sözi // Türkmen dili. – 2010. – 3-nji mart.
6. *Ahally S.* Mahmud Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili. – Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylymlar akademiýasynyň neşirýaty, 1958. – s. 208.
7. *Akmämmedow O.* Türkmen diliniň terminologik leksikasy. – Aşgabat: Magaryf, 1994. – s. 88.
8. *Amansaryýew J., Gulmanow G.* Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi. – Aşgabat: Magaryf, 1981. – s. 192.
9. *Annanurow A., Berdiýew R., Durdyýew N., Şamyradow K.* Türkmen diliniň ärsary dialekti. – Aşgabat: Ylym, 1972. – s. 236.
10. *Arazkulyýew S., Atanyýazow S., Berdiýew R., Saparowa G.* Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi. – Aşgabat: Ylym, 1977. – s. 214.
11. *Arazkulyýew S.* Garagalpagystan ASSR-niň Dörtgül raýonyndaky türkmen gepleşikleri. – Aşgabat: TDU-nyň tipografiýasy, 1961. – s. 271.
12. *Aşyrow P.* Türkmen dilinde maldarçylyk leksikasy (Türkmenistan SSR Daşhowuz oblastynyň materiallary esasynda): Filol. ylml. kand. diss. awtoref. – Aşgabat, 1971. – s. 23.

13. *Atamäadow N.* Türkmen dilinde aw tüpeňi bilen baglanyşykly sözler // Türkmen dil biliminiň meseleleri – // ylmy işleriň ýygyny (dysy). – Aşgabat: TSSR Ýokary we ýörite orta bilim ministrliginiň neşirýaty, 1982. – s. 160. (s. 32-42).

14. *Atanyýazow S.* Türkmen adam atlarynyň düşündirişli sözlügi. – Aşgabat: Türkmenistan, 1992. – s. 268.

15. *Atanyýazow S.* Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. – Aşgabat: Miras, 2004. – s. 496.

16. *Atanyýazow S.* Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi. – Aşgabat: Ylym, 1980. – s. 364.

17. *Ataýew G.* Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasynyň sözlügi. – Aşgabat: Ylym, 1982. – s. 128.

18. Baýram şahyr. Saýlanan eserler. – Aşgabat: Türkmenistan, 1961. – s. 96.

19. *Çommadow O.* Türkmen diliniň kerki topar dialektleri. – Aşgabat: Ylym, 1991. – s. 184.

20. *Durdyýew A.D., Gurbanow Ö.R., Božko W.Ý., Rüstemow E.E., Saparmyradow J.S.* Türkmenistanda awçylyk we balykçylyk // Üsti ýetirilen ikinji neşir. – Aşgabat: Hatdat, 2008. – s. 116.

21. *Eren Hasan.* Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. – Ankara: Dizi, 1999. – s. 512.

22. *Eýeberdiýew A.* Türkmen elguşçusy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007. – s. 264.

23. *Eýuboglu Ismet Zeki.* Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. – Istanbul: Sögüt Ofset Topkapı, 1998. – s. 782.

24. *Garajayew Ç.* Türkmen dilinde harby leksika. – Aşgabat: Ylym, 1989. – s. 104.

25. *Geldimyradow A.* Türkmen dilindäki leksik omonimleri kesgitlemegiň kriterileri: Filol. ylmy. kand. diss. – Aşgabat, 1974. – s. 252.

26. *Geldimyradow A.* Türkmen edebi dilinde wariantlaşma. – Aşgabat: Ylym, 1983. – s. 172.

27. Gorkut ata: Gadymy türkmen eposy. – Aşgabat: Türkmenistan, 1990. – s. 192.

28. *Gurbanow Ö., Tokgayew T., Şammakow S., Eminow A.* Türkmenistandaky haýwanlaryň atlarynyň üçdilli sözlügi. – Aşgabat: Ylym, 1997. – s. 240.
29. Güldesse. – Aşgabat: Türkmenistan, 1980. – s. 352.
30. *Gündogdyýew Ö.* Tazy we alabaý. – Aşgabat: Türkmenistanyň Merkezi bankynyň çaphanasy, 2004. – s. 100.
31. *Hakyýew A., Gurbanow Ö.* Türkmenistanyň aw ýodalarynda. – Aşgabat: Türkmenistan, 1974. – s. 75.
32. *Hakyýew A., Gurbanow Ö.* Türkmenistanyň faunasynyň atlarynyň türkmençe-rusça sprawoçnigi. – Aşgabat: Türkmenistan, 1978. – s. 104.
33. *Hudaybergenow J.* Türkmen diliniň ýemreli dialekti. – Aşgabat: Ylym, 1977. – s. 128.
34. *Japarow J.* Häzirki zaman türkmen edebi dilinde pars sözleri: Filol. ylyml. kand. diss. – Aşgabat, 1971.
35. *Kyýasowa G.* Türkmen diliniň zergärçilik leksikasy. – Aşgabat: Ylym, 2011. – s. 296.
36. Magtymguly. Saýlanan eserler. I tom. – Aşgabat: Türkmenistan, 1983. – s. 272.
37. *Mawyyýew N.* Türkmen diliniň arabaçy dialekti. – Aşgabat: Ylym, 1987. – s. 120.
38. *Meredow A., Ahally S.* Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat: Türkmenistan, 1988. – s. 512.
39. *Öwezow A.* Türkmen edebi dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. – Aşgabat: Ylym, 1988. – s. 266.
40. *Penjiýew M.* Türkmen diliniň professional leksikasy. – Aşgabat: Magaryf, 1991. – s. 209.
41. *Pirnepesow N.* Ýaý // Türkmen dünýäsi. – 2011. – 24-nji fewral.
42. *Saryhanow M.* Balykçylyk leksikasy. – Aşgabat: Ylym, 1993. – s. 144.
43. *Saryhanow M.* Dowardarçylyk leksikasy. – Aşgabat: Ylym, 1997. – s. 266.
44. Seydi. Saýlanan eserler. – Aşgabat: Türkmenistan, 1959. – s. 168.

45. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Gurbanguly Berdimuhamedowyň umumy redaksiýasy bilen. I tom. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016. – s. 648.
46. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Gurbanguly Berdimuhamedowyň umumy redaksiýasy bilen. II tom. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016. – s. 600.
47. Uzbek tilining izohli lugati. Tom I. – M.: Rus tili, 1981. – s. 632.
48. Uzbek tilining izohli lugati. Tom II. – M.: Rus tili, 1981. – s. 717.
49. Азербайджанско-русский словарь. – Баку: Издательство Азербайджанского филиала Академии наук СССР, 1941. – с. 384.
50. Арабско-русский словарь. Том I. – Ташкент: Камалак, 1994. – с. 456.
51. Арабско-русский словарь. Том II. – Ташкент: Камалак, 1994. – с. 484.
52. *Атаниязов С.* Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад: Ылым, 1988. – с. 180.
53. *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. – Л.: Советская Энциклопедия, 1969. – с. 608.
54. *Байджанов Б.* Антонимы в туркменском языке. – Ашхабад: Ылым, 1991. – с. 108.
55. *Беленицкий А.М.* О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV-XVI вв. // Изв. Тадж. ФАН СССР. – 1949. – № 15.
56. *Беляев И.А.* Русско-туркменский словарь. – Асхабад, 1913. – с. 176.
57. *Билькевич С.И.* Охота и охотничий промысел в ТССР // Туркменоведение. – 1931, – № 7. (с. 107-108).
58. *Биялиев А.* Киргизские народные термины промысловой охоты: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Фрунзе, 1972. – с. 39.
59. *Биялиев А.* Киргизско-русский словарь терминов промысловой охоты (проект). – Фрунзе: Илим, 1967. – с. 107.
60. Большой русско-туркменский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1986. – с. 816.

61. Большой русско-туркменский словарь. Том II. – М.: Русский язык, 1987. – с. 752.

62. *Боргояков В.А.* Лексика охоты и рыболовства в диалектах хакасского языка: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 2001. – с. 22.

63. *Будагов Л.З.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1869. – с. 820.

64. *Будагов Л.З.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том II. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1871. – с. 417.

65. *Варенцов П.А.* Охота и охотники Закаспийской области // Природа и охота. – 1897, – № 12.

66. Гёр-оглы. Туркменский героический эпос. – М.: Наука, 1983. – с. 808.

67. *Гундогдыев О.* Сокол – птица царская. – Ашхабад: Рух, 2001. – с. 104.

68. *Гурбанбердыев А.* Профессиональная лексика Марыйского говора туркменского языка: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ашхабад, 1969. – с. 24.

69. *Дементьев Г.П.* Птицы Туркменистана. – Ашхабад: Издательство АН ТССР, 1952. – с. 547.

70. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – с. 676.

71. *Егоров В.Г.* Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1964. – с. 356.

72. *Ибрагимов К.* Некоторые древнетюркские названия птиц и их параллели в современных тюркских языках // Советская тюркология. – 1974. – № 6. (с. 37-47).

73. Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1966. – с. 497.

74. Казак тилинин кыскаша этимологиялык сөздиги. – Алматы: Гылым, 1966. – с. 240.

75. Казахско-русский словарь. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1954. – с. 576.

76. Киргизско-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – с. 976.

77. *Клюшкин Е.А.* Охрана живой природы и охота в Туркмении. – Ашхабад: Ылым, 1975. – с. 32.

78. *Кульманов Г.* Геокленский диалект туркменского языка. – Ашхабад: Ылым, 1991. – с. 156.

79. *Массон М.Е.* К истории охотничьих собак Средней Азии // Труды Среднеазиатского государственного университета. – Ташкент, 1956. – № 81.

80. Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. Индекс. – Тошкент: Фан, 1967. – с. 547.

81. Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. Том I. – Тошкент: Узбекистон ССР Фанлар академияси наширети, 1960. – с. 500.

82. Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. Том II. – Тошкент: Узбекистон ССР Фанлар академияси наширети, 1961. – с. 428.

83. *Мескутов В.* Источники возникновения синонимов в туркменском языке // Изв. АН ТССР. Сер. обществ. наук. – 1961. – № 1. (с. 45-51).

84. *Мурадова С.* Лексика ковротачества в туркменском языке: Дисс. канд. филол. наук. – Ашхабад, 1967. – с. 173.

85. *Мусаев К.М.* Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западнокыпчакская группа). – М.: Наука, 1975. – с. 358.

86. *Мухамедова З.Б.* Некоторые термины фауны по данным арабоязычных филологических сочинений // Изв. АН ТССР. Сер. обществ. наук. – 1969. – № 4. (с. 62-66).

87. Охотминимум для охотников. – Ашхабад: Туркменистан, 1978. – с. 112.

88. Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1985. – с. 800.

89. Персидско-русский словарь. Том II. – М.: Русский язык, 1985. – с. 864.

90. Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – с. 782.

91. Персидско-русский словарь. Том II. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – с. 848.

92. *Покровский М.М.* Избранные работы по языкознанию. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – с. 302.

93. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Том I. Часть 1. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1893. – с. 968.

94. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Том I. Часть 2. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1893. – с. 1914.

95. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Том II. Часть 1. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1899. – с. 1052.

96. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Том II. Часть 2. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1899. – с. 1814.

97. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Том III. Часть 1. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1905. – с. 1260.

98. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Том III. Часть 2. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1905. – с. 2204.

99. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Том IV. Часть 1. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1911. – с. 1116.

100. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Том IV. Часть 2. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1911. – с. 2230.

101. *Рассадин В.И.* Охотничье-рыболовческая лексика в шорском языке // Диалектная лексика тюркских языков Сибири. – Новосибирск, 1987. (с. 64-75).

102. *Розанов М.П.* Охота в Бадхызе и в тугаях Теджена // Боец-охотник. – 1940, – № 6. (с. 14-17).

103. Русско-азербайджанский словарь. – Баку: Азернешр, 1955. – с. 471.

104. Русско-каракалпакский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1947. – с. 832.

105. Русско-монгольский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960. – с. 780.
106. Русско-турецкий словарь. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1946. – с. 320.
107. Русско-узбекский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954. – с. 1047.
108. Русско-якутский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – с. 720.
109. *Рустамов А.К.* О соколиной охоте в Каракумах // Изв. Туркм. фил. АН СССР. – 1950. – № 4.
110. *Сапармуратов Д., Эбердыев А.* Ловчие птицы Туркменистана. – Ашхабад, 1999. – с. 32.
111. *Сапоженков Ю.Ф.* Очерки по истории охоты и охотничье-промысловых животных Туркмении // Бюл. МОИП. отд. биол. – 1969, – Т. 74 (2). (с. 33-41).
112. *Севортян Э.В.* О содержании термина «общетюркский» // Советская тюркология. – 1971. – № 2.
113. *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978. – с. 350.
114. *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д». – М.: Наука, 1980. – с. 396.
115. *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – с. 768.
116. *Сыдыков С.* Монгольско-тюркские языковые параллели. – Фрунзе: Илим, 1983. – с. 165.
117. Татарско-русский словарь. – Казань: Татгосиздат, 1950. – с. 340.
118. Турецко-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1931. – с. 1180.
119. *Тютяло И.* Традиции сближают народы // Нейтральный Туркменистан. – 2005. – 17-ое марта.

120. Уйгурско-русский словарь. – Алма-ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1961. – с. 328.

121. *Филиппов М.И.* Материалы к познанию охот-промысловых животных Серахского района ТССР // Бюл. Туркм. зоол. станции. – Ашхабад, 1936. – № 1. (с. 123-140).

122. *Хинаят Б., Исабеков К.М.* Саят. Казахская традиционная охота. – Алматы: Алматыкітап, 2007. – с. 208.

123. *Ходжагелдыев Б.* Верблюдоводческая лексика в туркменском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ашхабад, 1991. – с. 22.

124. *Цинциус В.И.* Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков // Исследования в области алтайских языков. – Л.: Наука, 1979. (с. 3-17).

125. *Шамуратов К.* Западные говоры ёмудского диалекта туркменского языка: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ашхабад, 1960. – с. 29.

126. *Шанский Н.М.* Лексикология современного русского языка. Изд. 2. – М.: Просвещение, 1972. – с. 368.

127. *Шестоперов Е.Л.* Материалы по вопросам охото-промыслового хозяйства Ташаузского округа // Бюл. Туркм. зоол. станции. – Ашхабад, 1936. – № 1. (с. 141-155).

128. *Шихиев А.* Туркменские говоры Бухарской области. – Нукус: Билим, 1996. – с. 160.

129. *Щербина Е.И.* Охотничье-промысловые звери Туркмении. – Ашхабад: Ылым, 1970. – с. 66.

130. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К», «Қ». – М.: Языки русской культуры, 1997. – с. 368.

131. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ў», «Й». – М.: Наука, 1989. – с. 293.

MAZMUNY

Giriş.....	7

I bap. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň

leksika-tematik toparlary	19
1.1. Elguşçulyk bilen baglanyşykly leksika	20
1.1.1. Elguş atlary	21
1.1.2. Elguş awçylygynda ulanylýan esbaplaryň atlary	30
1.1.3. Elguşçulyk bilen baglanyşykly beýleki sözler	32
1.1.4. Tazy bilen baglanyşykly leksika	34
1.2. Aw ýaraglary bilen baglanyşykly leksika	39
1.2.1. Aw pyçaklary bilen baglanyşykly sözler	39
1.2.2. Ok-ýaý bilen baglanyşykly leksika	43
1.2.3. Aw tüpeňleri bilen baglanyşykly leksika	47
1.3. Duzakçylyk, gapançylyk bilen baglanyşykly leksika	57
1.3.1. Duzakçylyk bilen baglanyşykly sözler	57
1.3.2. Gapançylyk bilen baglanyşykly leksika	58
1.4. Awçylyk bilen baglanyşykly kär aňladýan leksika	60
1.5. Awçylyk bilen baglanyşykly beýleki sözler	62
1.6. Awçylyk bilen baglanyşykly söz düzümleri, alkyşlar we nakyllar ..	65
1.6.1. Awçylyk bilen baglanyşykly söz düzümleri	66
1.6.2. Awçylyk bilen baglanyşykly alkyşlar	67
1.6.3. Awçylyk bilen baglanyşykly nakyllar	68
1-nji bap boýunça gysgaça netije	78

II bap. Awçylyk leksikasynyň

leksika-semantik we ýasalýş aýratynlyklary	80
2.1. Awçylyk leksikasynyň leksika-semantik aýratynlyklary	80
2.1.1. Köpmanylylyk	80
2.1.2. Omonimiýa	83
2.1.3. Wariantlylyk	85

2.1.4. Manydaş sözler	87
2.1.5. Antonimiýa.	90
2.1.6. Giponimiýa	91
2.2. Awçylyk leksikasynyň ýasalyş aýratynlyklary	92
2.2.1. Morfologik usul bilen emele gelen birlikler	93
2.2.2. Sintaktik-morfologik ýol bilen ýasalan birlikler	95
2.2.3. Sintaktik ýol bilen emele gelen birlikler	96
2.2.4. Leksika-semantik ýol bilen emele gelen birlikler	98
2.2.5. Awçylyk leksikasynyň atlandyrylyş ýörelgeleri	99
2-nji bap boýunça gysgaça netije.	101

III bap. Türkmen diliniň awçylyk leksikasynyň

emele geliş çeşmeleri 103

3.1. Gadymy türki sözler	104
3.2. Türki ara sözler	106
3.3. Mongol dili bilen umumylyklar	114
3.4. Arap dili bilen umumylyklar.	115
3.5. Pars dili bilen umumylyklar	116
3.6. Rus dili bilen umumylyklar	122
3-nji bap boýunça gysgaça netije.	124

Netije 126

Peýdalanylan edebiýatlar 133

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy
Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty

Begenç Atanyýazow

TÜRKMEN DILINIŇ AWÇYLYK LEKSIKASY

Redaktor	<i>G. Babayewa</i>
Surat redaktory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Korrektor	<i>M. Atabayewa</i>

A – 98903

Çap etmäge rugsat edildi 13. 03. 2018. Ölçeği 60x90 $\frac{1}{16}$.
Şertli çap listi 9,0. Şertli reňkli ottiski 20,13. Hasap-neşir listi 6,13.
Çap listi 9,0. Sargyt № 3591. Sany 500.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat. Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat. 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.